

Ratio studiorum v. Operis ratio u Zamanjinom prijevodu Odiseje

Pavelić, Ante

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:294102>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2020-11-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

ANTE PAVELIĆ

***RATIO STUDIORUM VS.
OPERIS RATIO***
**U ZAMANJINOM
PRIJEVODU „ODISEJE”**

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA HRVATSKI LATINITET

ANTE PAVELIĆ

***RATIO STUDIORUM VS.
OPERIS RATIO
U ZAMANJINOM
PRIJEVODU „ODISEJE”***

DIPLOMSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Tamara Tvrković
Sumentor: prof. dr. sc. Marko Pranjić

ZAGREB 2019.

SAŽETAK

Rad se bavi prijevodom Homerove „Odiseje“ isusovca i hrvatskog latinista Bernarda Zamanje. U radu su predstavljene tri cjeline koje su značajne za Zamanju i uz pomoć kojih se može pristupiti sagledavanju Zamanjinog prijevoda. U prvoj naglasak je stavljen na isusovački obrazovni sustav *Ratio studiorum* koji je i sam Zamanja prošao i koji mu je pružio temelje klasičnog obrazovanja. U drugom dijelu prikazan je prevodilački stil kroz sam Zamanjin predgovor koji se zove *Ratio operis*. Naime, budući da je svojim prijevodom povećao broj stihova u odnosu na izvornik, što je ujedno i dio rasprave u predgovoru *Ratio operis*, otvara se mogućnost sagledavanja potencijalnih razlika unutar djela. Stoga je u trećem dijelu ovoga rada usporedba i promatranje razlika između prijevoda i izvornika bazirana na jezičnoj analizi u okviru pedagoške fenomenologije koja se u određenoj mjeri zrcali u epu. Shodno tome, gledajući kroz pedagošku problematiku epa, u zaključku je naznačena nepotpunost Zamanjinog prijevoda „Odiseje“.

Ključne riječi: Bernard Zamanja, Homer, „Odiseja“, *Ratio studiorum*, *Operis ratio*, pedagogija

SADRŽAJ

UVOD	1
1. <i>RATIO STUDIORUM</i>	3
1.1. Ignacije Lojolski – osnivač isusovačkog reda.....	3
1.2. Osnivanje isusovačkih kolegija do ukidanja reda 1773.....	3
1.3. Obrazovanje u sklopu <i>Ratio studiorum</i> i njegov ustroj.....	4
1.4. Život i djelo Bernarda Zamanje.....	7
2. <i>OPERIS RATIO</i>	9
2.1. Kunićev prijevod „Ilijade“	9
2.2 Zamanjin prijevod „Odiseje“	10
3. JEZIČNA USPOREDBA HOMERA I ZAMANJE.....	14
3.1. Pedagogija kod Homera	14
3.2. Uloga osobnih imena u Homerovoj „Odiseji“.....	16
3.3. Telemahov odgojni drijemež	21
3.4. Porijeklo	24
3.4.1. Razgovor s božanstvom – <i>Atena</i>	25
3.4.2. Sličnosti oca i sina	30
3.4.3. Prikaz Odisejevih i Telemahovih epiteta.....	34
3.5. Susret s ocem	37
3.5.1. Vjernost sluge Eumeja.....	37
3.5.2. Dolazak Telemaha	38
ZAKLJUČAK	46
LITERATURA	50

*„Nam et Homerus peritus texere tales fabellas et dulcissime
vanus est, mihi tamen amarus erat puero.
Credo etiam Graecis pueris Vergilius ita sit,
cum eum sic discere coguntur ut ego illum.“
(Aug. conf. 1.14.23)*

UVOD

Predmet proučavanja ovoga rada predstavlja prevodilački pothvat isusovca Bernarda Zamanje (1735–1820). Naime, po uzoru na učitelja i subrata Rajmunda Kunića koji je preveo Homerovu „Ilijadu“ na latinski jezik, Zamanja je preveo „Odiseju“, čime su obojica značajno pridonijeli hrvatskom latinističkom korpusu, napose onome koji se tiče prevodilaštva.

Unatoč očividnoj sadržajnoj razlici, oba prijevoda imaju poprilične sličnosti. Osim što su ih napisali dvojica Dubrovčana, suvremenika i isusovca, značajno je i to da su obojica prošli sličan odgojno-obrazovni put koji je nedvojbeno utjecao na njihov daljnji intelektualni razvoj. Naime, *Ratio studiorum* predstavlja jedno od temeljnih načela isusovačkog odgojno-obrazovnog sustava, a proizašao je iz „Konstitucija“ isusovačkog reda, koje je sastavio sam osnivač – Ignacije Lojolski. Osim sličnosti po porijeklu, vremenu djelovanja i obrazovanju prožetom isusovačkom duhovnošću, ova dva prijevoda krasi i sličnost u samom pristupu prevođenju. Naime, i jedan i drugi prijevod u određenoj mjeri premašuju Homerove izvornike u broju stihova: Kunićeva „Ilijada“ sadrži ih nešto više od tri tisuće, a Zamanjina „Odiseja“ nešto više od tisuću. Obojica su autora svojim prijevodima priložili rasprave o stilu prevođenja za koji su se odlučili, nazvavši ih slično: Kunić *Operis ratio*, a Zamanja *Ratio operis*. Ovi predgovori predstavljaju obranu stila kojem su se priklonili s naglaskom da je najveća želja obojice prevoditelja zadržati metričku blagodat heksametra, koji je jedini dostojan epske pjesme, te ponuditi u najvećoj mogućoj mjeri značenjski podudaran prijevod u kojem bi se vidjelo da je prevoditelj stvarao jednakim žarom kojim je pisao i sam autor izvornog epa, kako bi sve trenutke epa prisposobio što je moguće zornije. Uz to, naglasak je stavljen i na proširenje pojedinih dijelova koji su dopušteni već prema pjesničkoj nadahnutosti određenim trenutkom, u kojem i sam prevoditelj nije samo puki oponašatelj, nego i stvaratelj.

Nedvojbeno je da su Kunić i Zamanja doista željeli prenijeti Homerove epove najvjerođostojnije. To je vidljivo u tome da ne čine nikakav vlastiti *kopernikanski zaokret* po pitanju sadržaja epa. S obzirom na metar epa u kojem su prevodili – heksametar, te ukoliko se u obzir uzmu dva poprilično različita klasična jezika – grčki i latinski, uz naglasak na povećanom broju stihova, otvara se mogućnost sagledavanja epova, ne isključivo kao prijevoda, nego i kao djelomične parafraze izvornika s mogućim razlikama.

S obzirom na to da je u žarištu promatranja ovoga rada Zamanjin prevodilački pothvat, njegova „Odiseja“, cilj je promotriti određene prevodilačke trenutke u svjetlu pedagoške tematike koja se zrcali u izvorniku. Naime, pedagogija u Homerovim epovima vidljiva je i kroz prikazivanje glavnih likova u junačkom svjetlu, okrunjenih posebnom vrlinom – *ἀρετή* koja ih krasi. Stoga je ista vrлина kroz epove prikazana kao poželjni oblik ponašanja te kao onaj koji je poželjno oponašati. Osim ovoga segmenta, koji je načelno primjenjiv na oba Homerova epa, prvenstveno na „Ilijadu“ u likovima Ahileja, Hektora, Diomeda i drugih, „Odiseju“ krasi posebna odgojna komponenta koja prikazuje zaseban odgojni put – *iter*, koji je usmjeren na Odisejevog sina Telemaha. Ovaj dio prati odgojnu problematiku koja se tiče Telemaha, u odsustvu znamenitog oca, i njezin daljnji razvoj kroz nekoliko pjevanja „Odiseje“ pa se nerijetko svodi i pod zajednički naziv – „Telemahija“.

Pristup usporedbi u sebi sadrži sagledavanje izvornika kao djela plodnog za interdisciplinarno proučavanje. Metoda rada bazirana je na jezičnoj usporedbi odabranih pedagoških fenomena, u kojima se oslikava svojstvena pedagoška poruka izvornika. Pedagoški fenomeni potkrijepljeni su recentnijom literaturom koja razmatra Homerove epove kroz njihovu pedagošku poruku koja je razvidna u svakodnevnim situacijama koje su karakteristične za vrijeme i društvo u kojem su epovi nastali i na koje se odnose. Osim jezičnih analiza i usporedbi baziranih na pedagoškoj fenomenologiji, koji prvenstveno pridonose hermeneutici Zamanjinog prijevoda, ali dijelom i Homerovoj, rad sadrži i opis dviju značajnih komponenti koje predstavljaju temelj za pristup razmatranju latinskog prijevoda „Odiseje“: *Ratio studiorum* i *Ratio operis*.

1. *RATIO STUDIORUM*

1.1. Ignacije Lojolski – osnivač isusovačkog reda

Kao osnivač reda Družbe Isusove (*Societas Iesu*), Ignacije Lojolski (1491–1556) pripadnike istog reda najprije je zamišljao kao putujuće propovjednike i misionare, a ne kao prosvjetne radnike (WORCESTER 2008, 3–4). Naime u svom obraćeničkom dijelu života i sam je zrcalio iste običaje.¹ U nebrojenim slučajevima se upućivao na različita hodočasnička putovanja na kojima se oslanjao isključivo na providnost, susretao je različite ljude te im svjedočio svoju vjeru, a nerijetko je s njima razgovarao i o *Božjim stvarima*, a studij latinske gramatike započinje upravo zbog želje kako bi mogao *pomagati dušama* (LOJOLSKI 2009, 8). U skladu s tim idu i „Duhovne vježbe“ (LOJOLSKI 2015) koje je nerijetko znao držati prijateljima i suputnicima; one su uostalom dosta često bile podložene inkviziciji i zbog njih je i sam Ignacije nerijetko završavao u pritvoru. U prilog sumnjama kako je u pitanju hereza išlo je i to da Ignacije nije bio visoko obrazovan sve do 1528. kada je konačno u kasnim tridesetima pošao na daljnji studij teologije i filozofije u Pariz.² Tek 1540. godine odobren je rad Družbe Isusove od strane pape Pavla III. bulom *Regimini militantis ecclesiae* i nastaje novi crkveni red koji svojom funkcijom staje u obranu vjere za suzbijanje krivovjerja u duhu nadolazećeg Tridentskog koncila te se razvija i intenzivna djelatnost na širokom kulturnom, obrazovnom, umjetničkom i znanstvenom planu (PATAFTA 2009, 40).

1.2. Osnivanje isusovačkih kolegija do ukidanja reda 1773.

Pojava kolegija, kao odgojno-obrazovnih ustanova, usko je vezana uz pojavu i razvoj prvih sveučilišta (12. stoljeće). Sveučilišni gradovi nisu bili spremni prihvatiti i pružiti potrebnu sigurnost mladim ljudima, studentima, koji su dolazili na izobrazbu. Upravo zbog toga, studenti su nerijetko svoje utočište pronalazili u monaštvu koje im je kroz svoju discipliniranost u

¹ Zapise o Ignacijevom životu sastavio je isusovac Gonçalves da Câmara (1520–1575) koji je slušao Ignacijevo pripovijedanje te ga zapisao. Hrvatsko izdanje *Autobiografije Ignacija Lojolskog* prikazano je u istoimenoj knjizi (LOJOLSKI 2009). U ovoj autobiografiji sažeto, ali s jasnim naznakama na probrane najznačajnije trenutke, prikazan je život Ignacija Lojolskog koji je sam predstavljen u trećem licu i nazvan *hodočasnikom*.

² Dana 31. srpnja 1548. Papa Pavao III. dokumentom *Pastoralis officii* dao je službeno odobrenje djela sv. Ignacija Lojolskog *Duhovne vježbe*.

zajedničkom načinu života, vremenu za molitvu, ali i učenje, pružalo dostatnu sigurnost. Po uzoru na Pariz, ubrzo su takvi kolegiji osnovani i u ostalim sveučilišnim gradovima. Upravo na tragu toga i isusovci su pristupili osnivanju kolegija koji su u početku bili namijenjeni isključivo Družbinim studentima, neovisni o sveučilištu, i takvih je kolegija 1544. bilo sveukupno sedam. U prilog osnivanju javnih kolegija ide inovacija 1544. i slanje dvaju isusovačkih otaca u Indiju koji su opismenjivali djecu i učili ih latinskom. Nedugo nakon toga Ignacije prihvaća otvaranje kolegija u Gandiji (Španjolska) i 1548. u Messini, a do njegove smrti 1556. otvoreno je 18 kolegija (LOJOLSKI 2008, 321). Odmakom godina i broj kolegija je rastao, kako u Europi tako i drugim svjetskim zemljama (Indija, Kuba, Filipini) te ih je 1749. bilo 669, sve do 16. kolovoza 1773. i ukidanja isusovačkog reda te zatvaranja 546 kolegija u Europi te 123 u svijetu. Samo na prostoru Italije i Sicilije ih je bilo 120, a kako je sam Ignacije vjerovao da kolegije treba osnivati tamo gdje će ostvariti najveći utjecaj, ne čudi osnivanje kolegija u Rimu 1551, pod nazivom Rimski kolegij – *Collegio Romano*, koji se svojim utjecajem i kvalitetom obrazovanja toliko razvio da je bio ravan rimskom sveučilištu Sapienza (ŠOŠTARIĆ 2015, 46).

1.3. Obrazovanje u sklopu *Ratio studiorum* i njegov ustroj

U razdoblju od utemeljenja 1540. do ukidanja reda 1773. isusovci postaju jedan od najdominantnijih obrazovnih redova nastalih u 16. stoljeću. Uostalom, vrijeme u kojem je Družba nastala još uvijek se napaja humanističkim idealima koji svoje izvore najčvršće temelje na imenu i utjecaju jednog od trojice *zlatnog trolista* talijanske književnosti, Francesca Petrarce³ (CAR MATUTINOVIĆ 2003). Petrarca je svojim djelovanjem udahnuo klasične literarne vrijednosti u kulturu svojega vremena što je izazvalo val velikog broja ljudi koji su se povelili za takvim idealima, a nazivani su *humanistae*. Uostalom, ime *humanista* u 15. i 16. stoljeću na talijanskim je sveučilištima predstavljalo profesora jezika i književnosti – *litterae humanae*

³ Francesco Petrarca (1304–1374). Veličina i važnost za početke humanizma pripisuju mu se zbog začetka obnovljenog pristupa upotrebi latinskog koja je bila nadahnuta probranim klasičnim piscima koje je cijenio i rado čitao (Vergilije, Seneka, Ciceron). Svojim je radom pridonio popularizaciji takvog pristupa, a u velikom broju svojih latinskih djela, koja odišu klasičnim latinskim, citira navedene autore. Ipak, ono što treba naglasiti i što sam Petrarca u jednom svom djelu potvrđuje, a to je da nijedan prijelaz, u ovom slučaju literarni i kulturni, ne započinje ekstemporalno, nego svoje korijene vuče u sličnim te katkada jednostavnijim pristupima: Lovato Lovati (1231–1309), Albertino Mussato (1261–1329). I sam se jednom osvrće na Lovatija: „*Lovatus Patavinus fuit nuper poetarum omnium “quos nostra” vel patrum nostrorum “vidit etas” facillime princeps, nisi iuris civilis studium amplexus et novem Musis duodecim tabulas immiscuisset et animum ab eliconiis curis ad forensem strepitum deflexisset.*“ (PETRARCA, *Rerum memorandarum libri*, II, 61, 1).

(SPRINGHETTI 2007, 9). Upravo su nam zbog toga humanisti najčešće poznati i kao učitelji retorike, književnosti, koji su svojim literarnim doprinosom pripremali i prilagođavali tekstove svojim učenicima, ali osim toga istaknuli su se i svojim doprinosom literarnoj zajednici onodobne Europe. Neka od najvažnijih imena uz Petrarca su: Poggio Bracciolini (1380–1459), Lorenzo Valla (1405–1457), Marko Marulić (1450–1524), Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494), Erazmo Roterdamski (1466–1536), Thomas More (1478–1535) i drugi.

U okviru Ignacijevih „Konstitucija“ koje je započeo sastavljati 1541. na zahtjev pape, kako bi ustvrdio temeljna načela Družbe, dolazi i do potrebe definiranja odgojnog sustava. Ignacije je naglašavao važnost Rimskog kolegija, koji se svojim ustrojem zrcalio kao primjer, a sam napredak do konačne uspostave cjelovitog odgojnog sustava vidio je u komunikaciji i iznošenju vlastitih iskustava s ostalih kolegija i sveučilišta. Ovaj je proces djelomično usporila njegova smrt 1556. te je do konačne i u nizu četvrte uspostave sustava došlo 1599. godine, pod nazivom *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* (kasnije znan i pod nazivom *Ratio studiorum*), koja predstavlja četvrti i najopširniji od ukupno deset dijelova Ignacijevih „Konstitucija“. Za razliku od ostatka „Konstitucija“, *Ratio studiorum* se bavi isključivo odgojem i obrazovanjem te ga se upravo zbog svog ustroja smatra najpreciznije i najjasnije prikazanim školskim programom nastave ikada viđenim (RUSK i SCOTLAND 1979, 53).

Sadržajno gledano, ono što donosi *Ratio studiorum*, odnosi se na pitanja studija Družbinog podmlatka, a usredotočeno je na: „osnivanje, održavanje, strukturiranje kolegija i sveučilišta, raspored predmeta, pitanje priručnika i metoda rada, podjeljivanje akademskih stupnjeva, primanje studenata kako Družbinih, tako i vanjskih u kolegije i na sveučilišta, i pitanje njihova odgoja.“ (LOJOLSKI 2008, 324) Uz pretpostavku temeljne pismenosti, ovaj se obrazovni sustav može podijeliti na tri stupnja obrazovanja koji će biti izloženi u nastavku.⁴

Prva razina obrazovanja koju propisuje *Ratio studiorum* sastavljena je od trogodišnjeg studija gramatike latinskog i grčkog jezika, a po svojim tadašnjim karakteristikama bila bi ekvivalent današnjoj srednjoj školi. Unutar te tri godine osim učenja latinske gramatike prema priručniku *De institutione grammatica libri tres* (1572) Manuela Alvareza, pamćenja gramatičkih pravila i čitavih Ciceronovih odlomaka, naglasak se stavlja na učenje jezika *per se*. To je iziskivalo od učenika da sami prevode na latinski s narodnih jezika, a kasnije, na drugoj

⁴ Izvor za prikaz najvećim dijelom je uzet iz doktorskog rada Petre Šošarić, „Tipovi homerskih formula u Kunićeveu latinskom prijevodu *Ilijade*“ (ŠOŠTARIĆ 2015, 47–50).

godini i obratno, što je proizvelo plodno tlo za mogućnost imitiranja stila pojedinog autora. Uz to, glede latinskog, na drugoj su se godini čitala Ciceronova pisma *Ad familiares*, Ovidijeve lakše pjesme te „Slika“ Kebeta iz Tebe,⁵ dok su na završnoj i trećoj godini gramatike aktualna bila Ciceronova djela: *Ad Atticum*, *Ad Quintum fratrem*, *De amicitia* i *De senectute* uz probrane stihove Ovidija, Katula, Tibula, Propercija te Vergilijeve „Ekloge“. Paralelno s latinskim, učila se i gramatika grčkog jezika, a djela koja su učenici na kraju obrazovnog ciklusa čitali, bili su Ezop, Ivan Zlatousti i Agapetova pisma.

Nakon trogodišnjeg razdoblja gramatike, slijedila je godina zvana *humanitas* koja je naglasak imala na snalaženju u retoričkim i pjesničkim stilovima. Lektira je obuhvaćala Ciceronove govore i filozofske spise, rimske historiografe (Cezar, Salustije, Livije, Kvint Kurcije), Vergilijevu „Eneidu“ bez četvrtog pjevanja, odabrane Horacijeve ode i epigrame, te ode drugih pjesnika. Paralelno s tim, nastava grčkog obuhvaćala je Isokrata, Platona, Ivana Zlatoustog od proznog teksta, a od pjesništva Teognidove elegije, Fokilidove fragmente, patrističku poeziju Grgura Nazijanskog i druge. Razinu razumijevanja teksta pratili su i složeniji literarni zadaci koji su doprinosili razvoju vještine pisanja na latinskom jeziku. To su bili zadaci poput pisanja stihova i sastavljanje prigodničarskih pjesama, prerada pjesama u novom žanru, pisanje sastavaka na zadani zaplet, pisanje uvoda u govore.

Retorika kao posljednja u nizu uz gramatiku i *humanitas* čini *studia inferiora*. Slušala se godinu dana, a prema vlastitom izboru i dvije godine. Čitali su se Ciceronovi spisi *De oratore* i *Partitiones oratoriae*, a od grčkih autora Homer i Demosten. Vježbe su najčešće bile usmjerene na dane teme koje su iziskivale improviziranje, argumentiranje, pisanje epigrama, dramskih djela, upotrebu tropa i drugo.

Superiora je označavao viši stupanj isusovačkog obrazovanja, a činili su ga studij filozofije i teologije. Studij filozofije trajao je tri godine, a predavao se prema Aristotelu. Prva godina bila je posvećena uvodu u aristotelovsku logiku, na drugoj se proučavala filozofija prirode (matematika, astronomija, geografija), a na trećoj godini studenti su se bavili metafizikom, psihologijom i etikom.⁶ Prije četverogodišnjeg studija teologije, slijedio je intersticij u kojem su isusovački magistri bili obavezni predavati na manjim učilištima Družbe. U studij teologije pripadalo je proučavanje Svetog pisma, skolastička teologija i patrologija. Ovisno

⁵ Autor filozofskog spisa, koji je bio čitan u Europi od 15. do 18 stoljeća, živio je u 1. ili 2. stoljeću.

⁶ Kako bi se izbjegle teološki osjetljive rasprave, lektira je bila probrana.

o sposobnostima, studij se mogao pojednostaviti ili prilagoditi pojedincu, ali isto tako i uz dodatne dvije godine, pojedinac bi postao doktorom.

Ukoliko se u konačnici sagleda broj osnovanih kolegija od osnutka Reda do njegovog ukidanja, s pravom se može zaključiti kako je Družba Isusova polučila velike uspjehe. Tome u prilog ide ostvarenje njihovog misionarskog djelovanja i u rasprostranjenosti kolegija širom svijeta. Ovome je zasigurno pridonio *Ratio studiorum*, koji ipak ne može biti jedini čimbenik za ostvarivanje svih uspjeha. Naime, upravo je *Ratio studiorum* proizašao iz duhovnosti i mentaliteta jednoga reda koji zahvalnost duguje svom utemeljitelju i čovjeku primjerenog i autentičnog načina života – Ignaciju Lojolskom.

1.4. Život i djelo Bernarda Zamanje

Isusovac Bernard Zamanja, poznat i kao *Bernardus Zamagna* ili Brno Džamanjić, rođen je 9. studenog 1735. godine u Dubrovniku. Srednjoškolsko obrazovanje završio je u Dubrovniku gdje je pohađao isusovački kolegij, a kao osamnaestogodišnjak otišao je na drugi isusovački kolegij u Rim, *Collegium Romanum*, gdje mu je grčki predavao nešto stariji suvremenik i zemljak, također porijeklom iz Dubrovnika, Rajmund Kunić (1719–1794). Svojim se životnim radom istaknuo poput Kunića, kao član znamenite Arkadije (*Accademia degli Arcadi*). U početku je bio profesor gramatike u isusovačkim školama, po završetku teologije, profesor retorike u Sieni gdje je dočekao ukidanje svojeg reda 1773., ali i objavljivanje vlastitog prijevoda Homerove „Odiseje“ 1777. na latinski. Nekoliko je godina predavao retoriku i grčki u Milanu na poziv carice Marije Terezije, a zbog obiteljskih se razloga vratio u rodni Dubrovnik 1783, gdje je ujedno dočekao starost i smrt preminuvši 20. travnja 1820.

Sva svoja djela pisao je na latinskom, gotovo isključivo u stihu. Njegova autorska djela su dva manja epa: prvi *Echo* („Jeka“, Rim 1764) u dvije knjige sastavljen od ukupno 1361 heksametara u kojem je prikazao nauk o jeci prema naučavanjima Ruđera Boškovića, uz neizostavne priloge iz grčke mitologije, a ovome je djelu priložio i elegiju u čast Rajmundu Kuniću (*Ad Raymundum Cunichium suum olim magistrum* – „Rajmundu Kuniću, svojem bivšem učitelju“); i drugi *Navis aëria* („Zračni brod“, Rim 1768) također u dvije knjige sastavljen od 1473 heksametara, u kojemu je prikazao ideju zračnog broda prema nacrtima isusovačkog

znanstvenika Francesca Lane de Terzija (1631–1687), a ovome je djelu pridružio i deset elegija u slavu Djevice Marije s četiri idile.

U prijevode s grčkog ubrajaju mu prijevodi bukoličara Teokrita, cjelokupni prijevodi Hesioda te bukolike Mosha i Biona. Usto, preveo je i na latinski prepjevao stihove Homerove „Odiseje“ koju je popratio raspravom o prevodilačkom umijeću *Ratio operis*, te se baš kao i učitelj Kunić, istaknuo kao jedan od najuspješnijih prevoditelja u cjelokupnoj književnosti hrvatskog latinizma. Iako ni slova nije napisao na hrvatskom jeziku, u prilog doprinosu hrvatskoj prevodilačkoj baštini idu i prijevodi s hrvatskog na latinski. Naime, u heksametru je preveo i prepjevao i „Radonju“ Vladislava Menčetića i ulomak Gundulićevog „Osmana“ (GORTAN i VRATOVIĆ /ur./ 1970, 544–545).

2. OPERIS RATIO

2.1. Kunićev prijevod „Ilijade“⁷

Isusovac Rajmund Kunić (1719–1794), uz Bernarda Zamanju, istaknuo se svojim prijevodom Homerove „Ilijade“, koja je objavljena 1776. godine. Poticaj i potporu, u financijskom i moralnom smislu, Kunić je dobio od mladog aristokrata Baldassarea Odescalchija (1748–1810), koji je baš kao Kunić i Zamanja, bio pripadnik znamenite Arkadije (*Accademia degli Arcadi*). U svom predgovoru „Ilijadi“ kaže da je Odescalchi bio pokrovitelj kakvog se samo može poželjeti te kako mu bez njegove pomoći prijevod nikada ne bi bio objavljen (Kunić, *Operis ratio*, XVIII). Nebrojene su pohvale stizale njegovom prijevodu i godinu dana mlađem prijevodu Zamanjine „Odiseje“, čak i izvan okvira talijanskog govornog područja. Ujedno se smatralo kako nitko, do pojave Kunića, nije uspio proizvesti tako uspješan prijevod „Ilijade“ (BRATIČEVIĆ 2012, 205–206). Njegov prijevod karakterizira 3.097 stihova više od izvornika, a samom prijevodu prethodi uvodni predgovor koji se osvrće na prevodilački stil, pod naslovom *Operis ratio*.

Kunić u svome predgovoru razlaže dvije grane prevođenja te koju od njih smatra relevantnijom. Naime jedna se grana odnosi na one koji prevode doslovno (*qui verbum e verbo convertunt*) i ništa se ne usude mijenjati (*nihil mutare audent*), što dovodi do neiskorištavanja potencijalne ljepote latinskog jezika. Takav prijevod je dopustiv, ukoliko je sadržaj važniji od stila, ali nije dopustiv za prevođenje pjesnika i govornika, jer tko bi mogao primjerice prepoznati Homera ili Demostena kroz hladnoću i krutost izričaja: „*Quis enim Demosthenem, aut Homerum inquinate, quis frigide, quis hiulce, atque aspere loquentes possit agnoscere?*“ (Kunić, *Operis ratio*, XXI). Štoviše, oni koji se drže doslovnog prevođenja, i koji se s njim hvale, izazivaju mu mučninu (*stomacari soleo*). Za njega je najvjerodostojniji onaj prevoditelj koji najmanje odstupa od temeljnih vrijednosti literarnog pralika (*mihi profecto is erit maxime fidus interpres, qui ab archetypi virtutibus minime aberrarit*), koji svojim prijevodom, u duhu latinskog jezika, cjelovito prenosi autora, kao da se on sam obraća u tom jeziku (Kunić, *Operis ratio*, XXII).

Kunić je izložio temeljna načela o prevođenju, s naglaskom da se na taj način spoje *fides* (vjernost) i *venustas* (ljepota), koje ne mogu uvijek biti u skladu. Naime, nemoguće je ići u

⁷ Svi citati Kunićevog predgovora *Operis ratio* preuzeti su sa stranice „CroALa“.

prilog jednoj i drugoj zbog čega treba naći zlatnu sredinu. Ono što predstavlja problem, Kunić vidi u pojmu *libertas* (sloboda). Ona jest dopuštena i neizostavna kao temeljno polazište za ostvarivanje uspješnog prijevoda, ali ipak ne smije biti lažna i prijetvorna, nego mora biti pravedna, dozvoljena i umjerena (*justa, legitima, moderata*), jer ukoliko bi prešla određeni stupanj te izašla izvan dopuštenih okvira (*ultra legem*), postala bi *licentia*, to jest svojevrsna dozvola i dopuštenje za odstupanjem (Kunić, *Operis ratio*, XXVIII). Već na primjeru prvog stiha, koji Kunić uzima kao primjer za komentiranje svog prevodilačkog pothvata, vidljiva je njegova širina poznavanja latinskog vokabulara, semantike i jezične prakse rimskih pisaca. Osim što je svjestan da ne postoje sinonimi koji u potpunosti izražavaju izvornu misao, ne opterećuje se time pa pojedine pojmove i dijelove prevodi i s više riječi nego što donosi izvornik, kako bi prenio izvorno značenje. Uz to u ostatku svoga predgovora analizira prijevode drugih autora, naglasivši Cicerona kao onoga koga si je uzeo za uzor u svome prijevodu (ŠOŠTARIĆ 2015, 68–69).

Ono što je sigurno utjecalo na njegov prijevod jest Vergilije, koji je ostao upamćen kao jedan od najeminentnijih i najuvaženijih klasičnih književnika, a napose pjesnika, unutar kruga isusovačkih intelektualaca. Dapače, nerijetko su ga uspoređivali i s Homerom te su ga smatrali glavnim uzorom u pisanju epike.⁸ U svom predgovoru o prevodilačkom stilu, *Operis ratio*, Kunić ne poriče mogućnost da je njegov prijevod odstupio u nekim dijelovima od izvornika, ali i dalje naglašava da je blizak i u službi samog izvornika.⁹

2.2. Zamanjin prijevod „Odiseje“¹⁰

Zamanja dijeli mnogo sličnosti sa svojim nešto starijim subratom, Rajmundom Kunićem. Osim što je bio zemljak i profesor, bio mu je i prijatelj. Upravo Kunić izvještava subrata Ivana Mariju Matijaševića o tome da se Zamanja, došavši na daljnje studije u Rim, *drži junački* (BRATIČEVIĆ 2012, 197). Kao i Kunić, Zamanja se istaknuo svojim prijevodom drugog

⁸ O isusovcima i Vergiliju više govori istoimeno poglavlje (ŠOŠTARIĆ 2015, 50–55).

⁹ „*Utinam ego essem ejusmodi, ut moderatae illius libertatis exempla ex me peti possent. Ea certe passim in toto opere mihi usus esse /sic!/ videor, non temere de inconsulto, sed ita ut ratio vel postulabat, vel, ut levissime dicam, patiebatur. Nec vero dubito, ut hoc etiam adjungam quod valde ad rem pertinet, multa esse loca, in quibus hoc jus legitimae libertatis usurpasse putabor, quum tamen minime usurparim, ac potius Homero servierim voluntariam quidem, sed fidelissimam servitutum.*“ (KUNIĆ, *Operis ratio*, XXIX)

¹⁰ Svi citati Zamanjinog predgovora *Ratio operis* preuzeti su sa stranice „CroALa“, uz napomenu kako tekst na spomenutoj stranici nije numeriran.

Homerovog epa „Odiseje“, koji je izašao tek godinu dana nakon Kunićevog prijevoda „Ilijade“, no osim toga, najveću sličnost ova dva prevoditelja imaju u odabiru prevodilačkog stila. Prijevod epa mu je veći za preko 1.000 stihova, slično kao i kod Kunića, a na veoma je sličan način sastavio i uvodni predgovor kao raspravu o prevodilačkom pristupu, nazvavši ga identično kao i Kunić, ali s drukčijim rasporedom riječi u sintagmi – *Ratio operis*.

U početku svoga predgovora Zamanja se bazira na ustaljenom mišljenju učenih ljudi, prema kojima je neostvariv prijevod koji je metrički i semantički sukladan izvorniku. Zbog toga ispada nužno da prijevod ispadne ili krut, zbog nedostatka ritma, ili da puno odstupa od izvornika (*Itaque consequi necessario, ut omnia aut enervia sint, aut multum ab exemplari discrepent*). Međutim, upravo to smeta Zamanju u pristupu, jer ono što on želi bazirano je na pokušaju prenošenja u drugi jezik, a da je pritom zahvaćen istim pjesničkim žarom koji je nekoć obuzeo i izvornog autora (*Cur enim conari non debemus, efficere possimus, ut et eodem igne mentisque calore, quibus auctor aestuabat, correpti videamur*). Prema Zamanji, onaj koji je uspio postići izvrsnost i uravnoteženost u prijevodu jest njegov prijatelj Rajmund Kunić. Zamanja u predgovoru naglašava i posebnu zahvalnost Kuniću jer je godinu prije njega na svijet donio „Ilijadu“, u latinskim stihovima, a od ovoga trenutka, njegovim trudom postoji i prijevod „Odiseje“.

Zamanja se osvrće i na karakternu razliku dvaju Homerovih epova, istaknuvši kako u jednom do izražaja dolazi stil koji je uzvišen i veličanstven (*sublime ac magnificum*), a u drugom smirujući i umjeren (*aequabile ac temperatum*). Vrsnoću „Odiseje“ vidi u njezinoj sadržajnoj razlici koju karakterizira mirnoća (*Odyssea pacatior*), a krasi ju čudesna providnost i umnost u izvlačenjima iz opasnosti te brzina djelovanja i spretnost koja obilježava glavnog lika Odiseja.

Zamanja izdvaja dvije stvari kojih se prevoditelj treba čuvati, a to je da ne dodaje ništa što ne bi moglo pridonijeti rasvjetljivanju događaja, a isto tako da ne izostavlja ništa, osim onoga što je već dovoljno rečeno (*nihil ut addat, nisi quod lucem aliquam afferre possit; nihil ut praetermittat, nisi quod satis jam dictum sit*). Potom se osvrće na ostale pokušaje prijevoda „Odiseje“, s naglaskom na Horacija. Zamanja slavodobitnički¹¹ ustvrđuje da je Horacije, koji u

¹¹ Teatralno karakterizira svoje otkriće: „*Dii boni! tantamne etiam feremus arrogantiam? arrogantiamne dicam an impudentiam singularem? Tu ut Horatium illum Flaccum, quem et quantum poetam, sancte Juppiter ac Minerva! non probes; tu ut illius versus reprehendas, tu ut respuas?*“ (Zamanja, *Ratio operis*)

svojoj *Ars poetica* proziva jednog kikličkog pjesnika¹² za način na koji je započeo ep te sam donosi primjer prva dva stiha „Odiseje“ (Hor. *ars* 136–145), u istom prijevodu izostavio ono što Zamanja smatra važnim. Naime, Horacije se u *Ars poetica*, nekoliko stihova prije no što se obrušio na kikličkog pjesnika, osvrće na teoriju prevođenja:

Publica materies privati iuris erit, si
non circa vilem patulumque moraberis orbem,
nec verbo verbum curabis reddere fidus
interpres nec desilies imitator in artum,
unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex. (Hor. *ars*. 131–135)

Horacije govori da će već poznata materija Homerovih epova imati pravo autorstva, onoga koji piše i koji ju imitira, ukoliko se imitator pridržava idućih triju upozorenja. Prvo upozorenje se odnosi na izbjegavanje jeftinog i očevidnog preuzimanja riječi i izraza, drugo govori o poželjnosti neprenošenja zadane materije od riječi do riječi, čime Horacije ukazuje na poželjnost prevođenja vlastitim stilom, a kao zadnje naglašava i potreban oprez da se ne odstupa od sadržaja onoga što je izvorni autor, u ovom slučaju Homer, sastavio. Onaj prijevod koji se ne bi pridržavao ovakvih pravila izazivao bi sram kod čitanja.

Zamanja pak, u nastavku uspoređuje svoj i Horacijev prijevod prvih dvaju stihova „Odiseje“, uz naglasak na nevjerodostojnost Horacijevog:

ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν: (*Od.* 1,1–2)

Dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Troiae
qui mores hominum multorum vidit et urbes. (Hor. *ars* 142–143)

Musa virum memora, varium qui pectore versans

¹² „I poslije Homera cvala je u Joniji i drugdje epska poezija. Nastao je velik broj pjesama koje su se neko vrijeme također pripisivale Homeru. Najveći dio označuje se kao kikličke, a njihov skup nazvan je epski ciklus. Ime su vjerojatno uveli povjesničari i gramatičari još prije aleksandrijskog doba kao oznaku da se tim pjesmama kronološki izlaže neprekinuti krug (*kýklos* = krug) mitskih događaja u sadržajnoj cjelini.“ (VRATOVIĆ /ur./ 1977, 35)

Ingenium, erravit longum post eruta Trojae (Zamanja, 1,1–2)

Ono što Zamanja uočava kao ključnu razliku u ovome prijevodu jest Odisejev karakter koji je obilježen njegovom lukavošću, koja ujedno i predstavlja sržnu notu za razumijevanje cijeloga epa: to je epitet *πολύτροπος*, koji Horacije izostavlja u svome prijevodu.¹³ Međutim, nakon što je detaljno okarakterizirao Horacijev prijevod, naglasivši važnost riječi *πολύτροπος*, navodi i smisljeni razlog zašto je Horacije to napravio, a to je da kao vrsni *artis magister*, prekori umišljenog kikličkog pjesnika, kojem su stihovi bili namijenjeni.¹⁴ Osim Horacija, spominje i Cicerona, čiji je djelić prijevoda i sam uzeo jer ga je smatrao u potpunosti vjerodostojnim i prikladnim, ali se dotiče u nastavku, baš kao i Kunić, i drugih autora koji su mu prethodili svojim prijevodima „Odiseje“: Francesco Florido, Johannes Prsch i Simon Lemm,¹⁵ pri čemu se najviše usredotočio na prijevod Simona Lemma, koji je jedino i imao, uspoređujući ga neprestano sa svojim prijevodom te se, baš kao i na primjeru Horacijevog prijevoda prvih dvaju stihova, naglašava Lemmovo izostavljanje prijevoda epiteta *πολύτροπος*. Kao zaključak, zbog nepotpunosti i nevjerodostojnosti izvorniku, ustvrđuje da Lemm nije dorastao poslu kojeg se uhvatio.

¹³ „Est enim ea vox tamquam character quidam aut nota, quae illius viri, cujus poeta res gestas narrandas pollicetur, naturam atque ingenium designat.“ (Zamanja, *Ratio operis*)

¹⁴ „Non aliam profecto ob causam, nisi quemadmodum initio dixi, quod non latine vertendam sibi proposuerat Odysseam ut fidus interpret, sed turgidiorum reprehendendum poetam ut artis magister optimus.“ (Zamanja, *Ratio operis*)

¹⁵ Johannes Prsch (*Joannes Prassinus*, 1515–1544), Francesco Florido (*Franciscus Floridus Sabinus*, 1511–1547) i Simon Lemm (*Simon Lemnius Rhetus*, ca. 1511–1550). Od trojice, samo je Simon Lemm sastavio cjeloviti prijevod objavivši ga u Bazelu 1549.

3. JEZIČNA USPOREDBA HOMERA¹⁶ I ZAMANJE¹⁷

3.1. Pedagogija kod Homera

Iako je mnogo pitanja koja se postavljaju na sam spomen Homerovog imena, a tiču se stvarnog postojanja navedenog autora te koji je od dvaju epova „Ilijada” i „Odiseja“ stariji, ona ne predstavljaju srž ovoga rada. Naime, rad za polazište ima bogatstvo spomenutih epova koje se oslikava u tome što nudi mogućnost proučavanja iz različitih perspektiva: filozofije, povijesti, religije, jezika, geografije, pedagogije. Zbog svojeg sadržajnog bogatstva, nijedna disciplina kojom se može pristupiti proučavanju Homerovih epova ne isključuje ispreplitanje s drugom. Svoju strukturalnu osebnost Homerovi epovi posjeduju u prikazivanju i oblikovanju bogatstva svega stvorenja koje proizlazi iz promatranja svijeta, zemlje i neba, vode i zraka, stabala, životinja, ljudi i bogova (OTTO 2004, 22).

Homera se još u Platonovo vrijeme smatralo odgajateljem Grčke (Plat. *rep.* 606, E). U odgajatelja nacije, a napose njezine mladeži, prometnuo se prvenstveno zbog sadržaja koje su nudili njegovi epovi. Kao jedna od ključnih točaka za promatranje pedagoškog, u okvirima Homerovih epova, predstavlja se njegov opis aristokracije. Svojim je opisom ovjekovječio jedno vremensko razdoblje, tako da je istaknuo visoke kvalitete pojedinaca koje izazivaju poštovanje i divljenje onih koji su o njima slušali ili čitali. Osim divljenja, epovi su za cilj imali produbiti idealnu sliku čovjeka i potaknuti želju za oponašanjem kvaliteta koje stoje iza takve slike. Kao najeminentnija točka promatranja i imitiranja bila je slava. Naime ona je predstavljala nešto što je fasciniralo čovjeka u Homerovo vrijeme,¹⁸ a samo pjesništvo odiše čežnjom za slavom. Iz njegovih su se epova uzimali uzori i pronalazile norme koje su se mogle primijeniti u različitim životnim situacijama. Sve je to bilo uklopljeno u pozitivnom odgojnom smislu kroz poticaj, podršku, savjet, bodrenje, ali i negativno, kao upozorenje, opomena, zabrana ili zapovijed (PRANJIC 2013, 33–34).

Kroz epska djela predstavljen je sukus junačkih događaja koji se mogu vezati uz pojedinog lika, u kojima su kroz sadržaj ponuđeni idealni primjeri ponašanja u određenim

¹⁶ Svi tekstovi vezani uz Homerov izvornik „Odiseje“ preuzeti su sa stranice „Perseus Digital Library“.

¹⁷ Svi tekstovi vezani uz Zamanjin prijevod „Odiseje“ preuzeti su sa stranice „CroALa“.

životnim situacijama. U takvim je situacijama do izražaja najviše dolazila posebna vrlina – *ἀρετή* koju je posjedovao određeni lik. Upravo zbog širine semantičkog polja koje obuhvaća sama riječ, nije ju lako prevesti jednom riječju u suvremenim jezicima. Naime pod tim se pojmom u antici moglo gledati na jaku fizičku pojavnost, dominantnost, vrsnoću, spretnost, hrabrost, junaštvo, slavu i sve ono što bi se više moglo pripisati fizičkim kvalitetama jednoga lika, to jest sve ono što bi se moglo pripisati tjelesnoj savršenosti aristokratskog sloja (PRANJIĆ 2013, 60). Važnost aristokracije predstavlja se kroz njihovu odgovornost prema puku, jer kao pripadnici vladajućeg sloja, oni odgajaju ostale predstavljanjem vječnog ideala (JAEGER 1946, /sv. 1/ 6–7). Tako je primjerice „Ilijada“ bogata *aristijama*¹⁹ kroz koje je odgajanič mogao prepoznati interes u želji za oponašanjem junačkih djela. Likovi koji su izlazili kao pobjednici iz nadljudskih borbi (*ἀγών*), priskrbli su si najvišu vrlinu (*ἀρετή*).

Za razliku od junaštva koje je bazirano najviše na fizičkim kvalitetama i vrsnoći likova u ratobornoj hrabrosti, „Odiseja“ nudi drugačije vrijednosti. One su bazirane na naglašavanju onih sposobnosti koje proizlaze iz čovjekove snalažljivosti i spretnosti bazirane na ljudskom intelektu (*πολύμητις*). To je vidljivo u pojedinim segmentima koji čine strukturalnu cjelovitost epa, a manifestiraju se kroz pojedine riječi u kojima se skriva djelić sadržaja poput osobnih imena likova i epiteta kojima su likovi okarakterizirani (*Τηλέμαχος, πολύτροπος*). Osim imena i epiteta koji pridonose strukturalnoj čvrstoći, zbog svoje upućenosti na sadržaj samog epa, kao zaseban fenomen mogu se razmatrati i, u određenoj mjeri, pedagoški trenuci epa. U njima je vidljiv pedagoški put, kojem je cilj da se od Telemaha napravi samomislećeg subjekta, zbog čega je nemoguće gledati „Odiseju“ odvojeno od njezinog pedagoškog potencijala (JAEGER 1946, /sv. 1/ 29). Cijeli ep sačinjava jednu konzistentnu cjelinu, u kojoj se katkada prikazuju različiti događaji pojedinih likova, koji su ipak međusobno upućeni jedni na druge. Unatoč tome, dijelovi u kojima se najviše vidi pedagoška poruka, odgoja pojedinca – Telemaha, vidljiva je u prva četiri pjevanja knjige te od 15. do 17. pjevanja, koja se mogu podvesti pod zajednički naziv „Telemahija“. Naime, nemoguće je ne uočiti povezanost i isprepletenost spomenutih pjevanja u kojima je Telemah prikazan kao glavni lik, koji se nalazi u životnoj borbi (PRANJIĆ 2013, 99).

¹⁸ „Homerski svijet nazora i misli morao je nastati prije dovršetka samih Homerovih epova. O duhovnom procesu koji se tad odigrao nažalost ne posjedujemo nikakva izravna svjedočanstva; pred nama samo moćno stoji ono što je iz njega nastalo.“ (OTTO 2004, 23).

¹⁹ „U homerskoj epici *ἀριστεία* (*aristeía*) su velika herojska djela pojedinog junaka koje pokazuju takvima kroz usporedbu s njemu dorašlim junakom, a u funkciji su prikaza kolektivne borbe za neko dobro.“ (PRANJIĆ 2013, 34)

U nastavku rada priložene su filološke usporedbe Homerova izvornika sa Zamanjinim prijevodom „Odiseje“ kroz izabrane trenutke. Trenuci koji su odabrani mogu se svrstati u pedagoške fenomene koje suvremena pedagogija razaznaje kao relevantne za detaljnije proučavanje te ujedno upotpunjuju pristup hermeneutici homerskih epova.²⁰

3.2. Uloga osobnih imena u Homerovoj „Odiseji“

Svoju raznolikost Homerovi epovi nude na nekoliko razina, zbog čega im je pristup i istraživanje moguće iz mnogo različitih područja (filozofija, pedagogija, jezik, povijest, religija). Ipak, u svoj svojoj šarolikosti sadržaja, djelo neprestano ukazuje na koheziju. Tako je primjerice i s komponentom koja se tiče osobnih imena. Ukoliko se etimološki sagledaju, vidljivo je da kriju određenu poruku, kroz koju se nerijetko zrcali djelić životnog sadržaja onoga koji nosi to ime – *nomen est omen*.²¹ I sama riječ etimologija dolazi od grčke riječi *ἐτυμολογία*, a u svom etimološkom pogledu upućuje na riječi *τὸ ἔτυμον* (iskonska riječ) i *λόγος* (smisao, govor, slovo) te ujedno razotkriva djelić pojavnosti koju određena riječ u sebi nosi. Platon ju je označio kroz riječ *δύναμις*, „sila koja se krije u imenu“ (Plat. *Krat.* b,c; 405e; 435d) i kao *ὀρθότης τῶν ὀνομάτων*, „ispravnost imena“ (Plat. *Krat.* 422d, 428e). Latinski je u svojem skromnijem antičkom filozofskom dometu i pristupu razmatranja riječi kroz etimologije, preuzeo riječ iz grčkog *etymologia*, iako mu je Ciceron skovao vlastitu inačicu kako bi izrazio *vis nominis*, pa u doslovnom prijevodu na latinski smatra kako je najpogodnija riječ *veriloquium* (Cic. *top.* 35). Srodno pitanju etimologije, kada je riječ o vlastitom imenu, Diogen Laertije govori kako je osobno ime to koje označava određenu kvalitetu (Diog. Laert. *vit. phil.* 7.58).²²

U slučaju Zamanjinog prijevoda, on izostavlja prevođenje imena latinskim ekvivalentima koji na kraju krajeva i ne postoje, nego bi iziskivali improvizaciju za što se nije odlučio. Zamanja u svom prijevodu latinično transliterira grčka imena, tako primjerice Telemahovo ime

²⁰ Temelj za pedagoško sagledavanje Homerovih djela uzet je prema engleskom prijevodu knjige Wenera Jaegera „Paideia: the Ideals of Greek Culture“ (JAEGER 1946, /sv. 1/) i Marka Pranjica „Na iskonima europskoga odgoja“ (PRANJIĆ 2013).

²¹ Na ovo se referira i Jaeger: „Homer, who loves names which mean something, calls the bard in the first book of the *Odyssey* Phemius – 'the man who spreads report', 'the speaker of fame'. And the name of the Phaeacian bard, Demodocus, contains an allusion to the publicity which he creates.“ (JAEGER /sv. 1/ 1946, 40).

²² O ulogama, definicijama i percepciji osobnih imena u Homerovim epovima, u određenim vremenskim razdobljima, govori u svom doktorskom radu Zvonko Liović (LIOVIĆ, 2013).

(*Τηλέμαχος*) zapisuje u obliku *Telemachus*. Ukoliko se ime *Τηλέμαχος* etimološki sagleda,²³ sastavljeno je od priloga *τῆλε* (daleko) i imenice *μάχη* (borba, bitka) uz imenski završetak *-ος* na kraju. Doslovno se ovo ime može prevesti kao *borac na daljinu* ili pak *borac na duge staze*. Iz ovakvog pristupa, u imenu je razvidan Telemahov položaj koji „Odiseja“ u određenim poglavljima spominje, te se kroz ime nazire njegova životna priča. Ime ocrta njegov težak položaj i ukazuje na njegove egzistencijalne poteškoće. Naime, kao jedan od glavnih likova, sin Odisejev, već godinama bez oca, osuđen je na vlastitu borbu s novim i nepredvidivim situacijama koje mu svakodnevno dolaze. Ipak, on je borac i u toj dugoj borbi dozrijeva, upravo susrećući se sa svim poteškoćama i izazovima, što je riskantan zahtjev uz puno angažmana i zalaganja onih iz bližeg i daljeg okruženja. Dapače, Telemah kao *odgojni slučaj* predstavlja sve one odgajanike koji nemaju normalne predispozicije za sretan ishod odgojnog procesa. On je figura koja ocrta sve poteškoće s kojima se mladi čovjek mora susresti u dosezanju svoje zrelosti. (PRANJIĆ 2013, 100–101).

O važnosti priloga *τῆλε* može se vidjeti i konkretno u primjeru kada ga Atena upozorava da nije lijepo što luta daleko (*τῆλε*) od kuće. Ovdje se može uključiti i situacija kada se Telemah otišao pomoliti Ateni daleko (*ἀπάνευθε*), a ona mu je potom došla blizu (*σχεδόθεν*):²⁴

Τηλέμαχ', οὐκέτι καλὰ δόμων ἄπο τῆλ' ἀλάλησαι (*Od.* 15, 10)

Τηλέμαχος δ' ἀπάνευθε κίων ἐπὶ θῖνα θαλάσσης (*Od.* 2, 260)

ὥς ἔφατ' εὐχόμενος, σχεδόθεν δέ οἱ ἦλθεν Ἀθήνη (*Od.* 2, 267)

Sedibus a patriis nimium jam tempore longo

Lentus abes /.../ (Zamanja, *Od.* 15, 11–12)

Telemachus vero secreta ad litora cessit, (Zamanja, *Od.* 2, 316)

Sic ille. oranti coram stetit obvia Pallas (Zamanja, *Od.* 2, 326)

²³ Svako od etimoloških tumačenja Homerovih imena uzeto je prema Pranjićevoj knjizi „Na iskonima europskoga odgoja“. Autor pristupa s pedagoškog stajališta, promatrajući Telemaha kao starogrčkog odgojnog lika, a kroz svako osobno ime oslikava se djelić Telemahovog odgojnog puta i ljudi koji su sudjelovali u njemu. (PRANJIĆ, 2013, 99–141).

²⁴ „Telemah je dakle otišao daleko, pomolio se, a Atena mu je zatim došla blizu. Odabir riječi ni ovdje nije slučajna, budući da prilog *ἀπάνευθε* "daleko" odgovara po značenju prilogu *τῆλε*, dok *σχεδόθεν* "blizu" znači upravo obrnuto. Taj nam primjer dovoljno govori o važnosti semantičkih obrazaca prilikom interpretacije“ (LIOVIĆ 2013, 156).

Uz to što ne prevodi Telemahovo vlastito ime, Zamanja se ni kod prijevoda priloga „daleko“ ne osvrće na udaljenost od kuće, nego na vrijeme koje je dugo i zbog kojega izbiva (*longo tempore abes*). Osim što ne traži ekvivalent za udaljenost, ne osvrće se ni na upotpunjavanje semantičkog polja koje zauzima srodna riječ, prilog koji također upućuje na nešto što se odvija daleko (*ἀπάνευθε*), nego je prevodi s tajanstvenom i skrivenom obalom (*secretata ad litora*) gdje se sklonio (*cessit*) u molitvu Ateni, koja je došla ususret, pred njega (*coram stetit obviam*).

Baš kao što i Telemahovo ime intrinzično upućuje na određeni fenomen, u ovom slučaju je to odgojna poteškoća s kojom se susreće, tako je i s onim koji sudjeluje u značenju njegova imena – s ocem Odisejem. Međutim, ako se sagleda etimološki,²⁵ u Odisejevu se imenu ipak ne zrcali životna zbilja, prepuna egzistencijalnih poteškoća, kojih je unatoč tome i otac svakako bio pun. Naime, ime Odisej (*Ὀδυσσεύς*), po kojem je i nazvano cijelo djelo „Odiseja“ (*Ὀδύσεια*), dolazi od glagola *ὀδύσσομαι* (srditi se, biti ljut na nekoga). Ovdje autor aludira na srdžbu Odisejevog djeda Autolika koji je došao kući zahvaćen srdžbom (*ὀδυσσοάμενος*) na žene i muškarce koji su mu radili u polju (Hom. *Od.* 19, 399–409). Iako je po pitanju likova Odiseja i Telemaha prisutan sličan princip dodjeljivanja imena, vidljiva je i esencijalna razlika u onome što pojedino ime izriče:

πολλοῖσιν γὰρ ἐγὼ γε ὀδυσσοάμενος τόδ' ἰκάνω,
ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξὶν ἀνὰ χθόνα πουλυβότειραν:
τῷ δ' Ὀδυσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον: /.../ (*Od.* 19, 407–409)

/.../ multis ego veni huc caussa doloris
Invisus pariterque viris pariterque puellis
Per terras late; quare olli semper Ulyssi
Ex re nomen erit. /.../ (*Zamanja, Od.* 19, 456–459)

Kod Zamanje nailazimo na zapis Odisejevog imena u latiniziranom obliku *Ulysses*. Usporedbom stihova, u kojima je vidljiv način i razlog zbog kojega je Odisej dobio ime, vidljivo je kako

²⁵ Pristup etimologiji Odisejevog imena uzet je prema antičkim povezivanjima njegovog imena s izvatkom iz 19. pjevanja „Odiseje“. Naglasak na potencijal sadržajnog sagledavanja njegovog imena, prvenstveno se gleda okviru usporedbe Homerovog izvornika i Zamanjinog prijevoda koji ostavlja veliku prazninu kod osobnih imena likova, ne

Zamanja ne izostavlja Autolikovu srdžbu koja ga je uhvatila (*invisus*), dapače, prepoznaje i navodi razlog (*caus/s/a*) zbog kojega je Autolik došao kući, a on se skriva u boli (*dolor*) i to duševnoj, koja je povezana sa srdžbom i koja je predodredila Odisejevo ime. Unatoč tome ime *Ulysses*, latinizirano i bez grčke jezične pozadine, dokida djelić povijesnog sadržaja koje ime izvorno krije u sebi.

Baš kao što ime Telemah sadržajno ocrta položaj lika u djelu, daleko od te linije ne odstupa ni ime njegove majke, Penelope, koju Zamanja zapisuje u obliku *Penelope*. Vješta žena i majka koja je cijelo vrijeme prisutna uz svoga sina, u odsutnosti muža, nalazila se u nezavidnom položaju. Godinama je bila izložena udvaranjima nemilosrdnih prosaca, kojima je jedini cilj bio lažima i obmanama, pod svaku cijenu, domoći se Odisejevog imetka. Zatočena kao u krletci i bez konkretnijeg mogućeg rješenja, odgađala je odluku za kojega će od prosaca poći, tako što je pune tri godine tkala pokrov za svog starog svekra, a ono što je satkala danju, noću bi uništila. Uzme li se u obzir da je završetak tkanja predstavljao konačni trenutak za odabir jednog od prosaca, i začetak nevjere prema mužu u čiji je povratak vjerovala, Penelopa (*Πηνελόπεια*), tj. ona koja se bavi tkanjem (*πήνη*) i rasplitanjem (*λέπειν*),²⁶ ime je koju ju najbolje opisuje. U njezinom je imenu poruka ipak malo skrivenija jer riječ *πήνη* ne predstavlja tkanje doslovno, nego je uzeta kao sinegdoha (*pars pro toto*), a izvorno predstavlja špulu (drveni stalak) na koju se namata konac za tkanje. I riječ *λέπειν* ne predstavlja isključivo rasplitanje, nego i trganje ili guljenje. Koliko je važnost njezinog lika skrivena u pletenju i trganju pokrova koji izrađuje, ogleda se i u roditeljskoj odgovornosti prema vlastitom sinu čija je sigurnost bila poprilično ugrožena voljom tvrdoglavih prosaca, kojima je Telemah smetao, a kasnije im je predstavljao i prijetnju. U „Odiseji“ Penelopa drugim riječima precizira ono čime se ona bavi, ne spominjući ni jednu od onih riječi koje se nalaze u njezinom imenu. Ona za sebe kaže da tka (*ὄφαινεσκον*) –

prevodeći ih uopće. Prema tome uzet je i izvadak iz 19. pjevanja Homerove „Odiseje“ u kojem etimologija ima svoje uporište te je i on uspoređen sa Zamanjinim prijevodom i njegovom percepcijom navedenih stihova.

²⁶ Ovakav pristup etimologiji Penelopinog imena baziran je na Pranjićevom pogledu na pedagoški potencijal koji se skriva u njemu (PRANJIĆ 2013, 115) te je kao i u Odisejevom primjeru potkrijepljen stihovima koji u Homerovom izvorniku upućuju na takvo sagledavanje imena, nakon čega je donesen i uspoređen dio Zamanjinog prijevoda. Međutim, ovakav pogled na ime proizašao je iz starosti same „Odiseje“ i produkt je pučke etimologije te slično kao i s Odisejevim imenom ne jamči vjerodostojnost. Uostalom, promatrajući ime kroz pučku etimologiju, može ga se gledati i kao *πήνη* (potka) i *ὄψ* (lice) što nije daleko od prvog pogleda na njezino ime, kao onoga tko se bavi tkanjem i rasplitanjem, a odnosi se na lukavog tkalca čije je namjere teško razotkriti. Prema Beekesu, riječ zbog sufiksa -*οψ* vjerojatno potječe iz predgrčkog razdoblja, s tim da riječ s kojom ju povezuje *πενέλοψ* se može odnositi na divlju patku ili gusku obojenog vrata (BEEKES 2010, /sv. 2/ 1186).

izrađuje tkaninu na velikom tkalačkom stanu (*μέγαν ἱστόν*) i onda sve nanovo rastače (*ἀλλύεσκον*):

ἔνθα καὶ ἡματίη μὲν ὑφαίνεσκον μέγαν ἱστόν,
νύκτας δ' ἀλλύεσκον, ἐπεὶ δαΐδας παραθείμην.
ὧς τρίετες μὲν ἔληθον ἐγὼ καὶ ἔπειθον Ἀχαιοῦς: (*Od.* 19, 149–150)

/.../ *arguto percurrens pectine telam*

Luce operi instabam, mox sera ad lumina texta

Stamina solvebam tres furto laeta per annos. (*Zamanja, Od.* 19, 159–160)²⁷

Zamanja je na tragu zornog prikaza onoga što radi Penelopa, dapače, on u svom parafraziranom prijevodu doprinosi opisu tkalačkog posla jer spominje zvonki češalj (*argutus pecten*), kojim su se nabijale poprečno poslagane niti (*tela*), a satkane je niti (*texta stamina*) Penelopa potom prevarom rastakala (*furto solvebat*). Zamanja ide u korist Penelopinom karakteru, koji je zbog uspješnosti prijekare veseo (*laeta*). To joj je pružalo privremenu sigurnost koju će nakon tri godine proscima raskrinkati bestidna sluškinja (*Hom. Od.* 19, 154).

Osim Telemaha i njegovih roditelja, slično se mogu sagledati i okarakterizirati imena drugih likova u „Odiseji“, koji zauzimaju važno mjesto u strukturi djela. Primjerice, uzme li se u obzir Telemahova baka Antikleja (*Ἀντίκλεια*), majka Odisejeva, značenje imena moguće joj je izvesti iz glagola *ἀντικλαίω* što znači „plakati nasuprot, zauzvrat“. Ovakvim bi se pristupom samo dodatno naznačio njezin položaj i smrt koju je doživjela iščekujući sina. Zamanja ju navodi kao *Anticlea*. Uz Antikleju, tako se može pristupiti i imenu Eurikleja (*Εὐρύκλεια*), čije porijeklo najuvjerljivije oslikava riječ *κλείς* („ključ“), kroz koju je se predstavlja kao ključaricu.²⁸ Naime, iako sluškinja, uživala je veliki ugled u obitelji te se u neku ruku istaknula kao jedna od najvjernijih, a ujedno je po svojoj odgovornosti bila zadužena za vrata Odisejeve klijeti koja je u

²⁷ Penelopa iste stihove izgovara i u 24. knjizi (*Od.* 24, 139–140), a Zamanja se drži preuzimanja vlastite formule.

²⁸ Ovakav pristup etimologiji osobnog imena uzet je prema Pranjićevom uklapanju osobnih imena u pedagošku funkciju (PRANJIĆ 2013, 120; 126), što ostaje nategnuto, budući da se radi o imenima koja u sebi sadrže riječ *κλέος* (slava). Gledajući iz ove perspektive Eurikleja predstavlja onu koja je nadaleko poznata, a Antikleja je ona koja je bez slave, ili ona koja je slavna prije drugih. Unatoč razlikama u interpretaciji značenja osobnih imena, ostaje i dalje činjenica da Zamanja, kao i u primjeru ostalih imena, ne osvrće pozornost na njihovu problematiku.

sebi krila mnoge materijalne dragocjenosti (Hom. *Od.* 2, 344–347). Zamanja njezino ime zapisuje kao *Euryclea*.

3.3. Telemahov odgojni drijemež

Glavna poteškoća u kojoj leži problematika Telemaha i njegovog odgojnog puta koji prikazuje sve probleme s kojima se susreće, jest nedostatak oca. Ono za što mu je otac potreban jest ideal, to jest kao vodič i posrednik u svakodnevnom životu, koji nudi odgovore na pregršt situacija, koje je mladić teško mogao sam riješiti. „Ono što bi dječak dobivao izravno od svog oca kao neposredno nadležnog za njegov odgoj, u ovoj situaciji mora tražiti od njegovih prijatelja umoljavajući se, ponižavajući, vukući ih za rukave, a oni će mu se obraćati iz samilosti, tek toliko da zadovolje puku formu, od čega dijete neće imati velike koristi.“ (PRANJIĆ 2013, 80). U domu u kojem Telemah odrasta nedostaje glava obitelji, koja promišlja i koja donosi odluke. Osim nedostatka primjera i ideala koji bi pridonio izgrađivanju karaktera i sazrijevanju mladog muškarca, Telemahu prijeti opasnost po vlastiti život.²⁹

Odisej se prometnuo u jednog od najrazvikanijih i najpoznatijih likova grčke epike, a prema njegovom autentičnom junaštvu i događajima koji su obilježili njegov život naziva se cijelo djelo „Odiseja“. Situacija u kojoj se našao Telemah, i za koju je teško sam mogao naći pravo rješenje, zasigurno ide u prilog neophodnosti prisustva slavnog oca. U naprijed spomenutim pjevanjima koja se odnose na „Telemahiju“, „Odiseja“ ne prikazuje Telemaha kao razmaženo derište koje ne poduzima ništa i koje neprestano žali za ocem kao jedinim tko ga može izbaviti iz svih poteškoća u kojima se našao. Upravo suprotno, Telemaha krasi određene vrline koje je naslijedio od oca, a da ih nije konkretno motrio i oponašao, a one su bile plodno tlo za daljnju izgradnju i postizanje silno željene samostalnosti i zrelosti. On je plemenita roda i kao takav miljenik je bogova, a napose Atene koja ga je potaknula da se trgne iz odgojnog drijemeža i prividno bezizlazne situacije u kojoj se našao. Nakon međusobnog vijećanja bogova na početku prvog pjevanja na kojem su se bavili pitanjem Odisejevog povratka kući (Hom. *Od.* 1, 11–95), Atena je odlučila preuzeti stvar u svoje ruke.

²⁹ Jedan od najnegativnijih likova za cijelu obitelj zasigurno je Antinoj. Prometnuo se u najdominantnijeg među proscima kojima ni prijevara nije predstavljala problem da se dočepaju imetka posredstvom Penelope. Da bi se dokopao željenog, Antinoj je skovao plan kako da se zajedno sa proscima riješi Telemaha (Hom. *Od.* IV, 669–673; 675–677).

Odlukom bogova da se Odisej konačno vrati kući, Atena kuje plan po kojem se povratak junaka ima dogoditi. Osim toga svoj monolog završava i time kako će ona posjetiti Telemaha te kako će ga ona nagnati u konačan pohod kako bi krenuo za ocem. U ovome se trenutku brižnosti ocrtava i pedagoški pristup kako je Atena to namjeravala izvesti. Ljepota brižnosti s kojom je Atena izrekla stihove i kojima je pokazala svjesnost odgojne poteškoće i dokinutosti u kojoj se Telemah nalazio, vidljiva je i u načinu na koji ona želi da se cijeli proces odvije. Ona Telemaha želi usmjeriti da o zgodama koje su Odiseja spopale, uči propitkujući se o njima (*νόστον πεισόμενον πατρός*). Iz toga se razloga glagol *πυνθάνομαι* („učiti propitkivanjem, istraživanjem“) može gledati i kao odgojna metoda kojom Atena želi potaknuti Telemaha da se svojim zalaganjem³⁰ uputi prema spoznaji o očevoj sudbini:

πέμψω δ' ἐς Σπάρτην τε καὶ ἐς Πύλον ἡμαθόεντα
νόστον πεισόμενον πατρὸς φίλου, ἣν που ἀκούσῃ,
ἢ δ' ἵνα μιν κλέος ἐσθλὸν ἐν ἀνθρώποισιν ἔχησιν. (*Od.* 1, 93–95)

Mox etiam Pyliasque oras, Spartamque jubebo
Tendere, si qua suas veniat genitoris ad aures
Fama, vel ipse virum claro celebretur honore, (*Zamanja, Od.* 1, 104–106)

Zamanja vjerno prikazuje trenutak u kojem će Atena svojim činom postići to da Telemah krene u pravom smjeru (*jubebo tendere*), u Spartu i Pil iz kojih slijede daljnji koraci istraživanja. Jedan od produkata tog poslanja jest i slava koja će mu se preslikati kroz očevo ime kada se pojavi među drugim muževima (*ipse virum claro celebretur honore*) iz čega može naučiti o časti koju mu je svojim životom i djelom Odisej ostavio u nasljedstvo. Zamanja ipak izostavlja ključan glagol koji opisuje način kojim je Atena zamislila ostvarivanje plana, a to je učenje propitkivanjem.

Božanstvo je to koje čovjeku može dati i oduzeti sreću u životu, baš kao što je uzevši Odiseju mogućnost da se smjesti nakon rata vrati kući, uzelo mogućnost i Telemahu da se

³⁰ I prema mišljenju suvremene pedagogije, odgajnika se smatra središtem odgoja. Naime prilikom odgoja, treba uvijek računati sa stvarnošću koja čini čovjekovu osobu te ga se u odgojnom procesu treba gledati ne kao objekt nego kao istinskog subjekta. Odgajnik je ujedno i protagonist vlastitog odgoja, koji nije moguć bez samoodgoja, katkada u pojedinim situacijama ovisi samo o njemu (PRANJIC 2001, 58–60).

razvija u prisutnosti oca. Ipak mu je odlučilo i dati, tako što je oca uputilo na pravi smjer, ali i sina potaklo na osamostaljenje, probudivši ga iz odgojnog drijemeža. Atena mu je došla u obličju stranca (ξένος), starog Odisejevog prijatelja Menta.³¹ Dočekivanje stranca iziskivalo je veliku srdačnost i poštovanje jer upravo se u strancu mogao nalaziti preobličeni božji lik, a nepoštovanje prema onima koji drže konce ljudskih života nimalo nije bezazlena stvar. Zbog takvog gledišta, nužno je bilo ponijeti se prema strancu najsrdačnije i odati mu gostoprimstvo, uostalom, zbog takvog je pogleda riječ ξένος označavala i prijatelja to jest onoga koji je dobrodošao. Telemah je po prigodnom običaju Atenu u obličju Menta prihvatio i pružio joj sve dužno poštovanje. Do njezinog dolaska i do naznaka koje će dobiti u razgovoru, oko očeve teške situacije i zarobljenosti na otoku, još uvijek je bio u svom drijemežu. Prepun je emocija koje ni sam ne može kontrolirati, rastrgan je bahatošću i neprimjerenim ponašanjem prosaca, sve u svemu napet je u situaciji koja sluti loš kraj, ali ga je zaintrigirala pojava stranca kojeg je prvi puta uočio (Hom. *Od.* 1, 106–117).

U drugom navratu, prije nego što je konačno prišao Ateni, Telemah je srdit u duši zbog usuda koji smatra nepravednim (νεμεσσήθη ἐνὶ θυμῷ) i koji mu kroz svaku novu situaciju, koja stvara daljnju neizvjesnost, stvara određeni nemir. Neizvjesnost iz koje je proizašla srdžba uzrokovana je time što stranac (ξένος) dugo čeka pred vratima (δηθὰ θύρησιν ἐφεστάμεν). Ono što slijedi u idućim stihovima ne izgleda u početku u potpunosti kao gostoprimstvo. Uzevši joj oružje, zgrabio je desnu ruku (χεῖρ' ἔλε δεξιτερῆν) te progovorio krilate riječi (ἔπεα πτερόεντα προσηύδα). U cijeloj hrpi iscrpljujućih događaja, morao je poštovati red prema strancu, pozdravio ga je brzo te mu naznačio, da će, najevši se hrane (δείπνου πασσάμενος), pripovijedati što mu je potrebno (μυθήσεται ὅττεό σε χρή):

τὰ φρονέων, μνηστῆρσι μεθήμενος, εἴσιδ' Ἀθήνην.

βῆ δ' ἰθὺς προθύροιο, νεμεσσήθη δ' ἐνὶ θυμῷ

ξεῖνον δηθὰ θύρησιν ἐφεστάμεν: ἐγγύθι δὲ στάς

χεῖρ' ἔλε δεξιτερῆν καὶ ἐδέξατο χάλκεον ἔγχος,

καὶ μιν φωνήσας ἔπεα πτερόεντα προσηύδα:

³¹ „In Book I of the *Odyssey* Athena herself, when in the guise of Mentos she gives advice to Telemachus, expressly describes her advice as education. Her speech serves to bring Telemachus resolution to maturity“ (JAEGER 1946, /sv. 1/ 31). Prikaz utjecaja božanstva u antičkom odrastanju, a napose na Telemaha prikazuje knjiga „Na iskonima europskoga odgoja“ (PRANJIĆ 2013, 172–185).

χαῖρε, ξεῖνε, παρ' ἄμμι φιλήσεται: αὐτὰρ ἔπειτα
δείπνου πασσάμενος μυθήσεται ὅττεό σε χρῆ (*Od.* 1, 118–124)

Id juvenis volvens conspexit Pallada, et altis
Prosiliit foribus subito, indignatus amico
Quippe animo, ante domos longum quod degeret hospes.
Jamque adstans propior, dextramque amplexus inhaesit,
Accepitque hastam, breviter sic deinde loquutus:
Salve, hospes; tibi tecta patent, epulisque refectus,
Quidquid erit, prodes tranquilla per otia fando. (*Zamanja, Od.* 1, 129–135)

Zamanja Telemahovu srdžbu prenosi riječju *indignatus*, ali i dodatno naglašava agilnost (*subito*) s kojom je istrčao (*prosiliit foribus*) ususret pridošlom strancu (*hospes*). U nastavku, osim što je blaži pristup prilikom preuzimanja koplja, koje je stranac nosio sa sobom; naime, nije ga zgrabio, nego preuzeo (*accepitque hastam*), izostavio je važan stav i držanje koje je Telemah zauzeo prema strancu, okarakteriziravši krilatost (*περόεντα*) kroz kratkoću to jest naveo je da je Telemah kratko progovorio (*breviter loquutus*). Zamanja tako nije u potpunosti, ali je ipak djelomično uskratio na bogatstvu izričaja kakav je vidljiv u izvorniku kroz spomenutu krilatost koja može predstavljati i svojevrsnu usiljenost poštivanja običaja, opisanu u nastavku. Nakon kratkog pozdrava (*salve hospes*) i naznake da su mu vrata kuće otvorena (*tecta patent*), Zamanjin Telemah, u završetku obraćanja svome strancu, za razliku od Homera, gdje se vidi jasnoća i izravnost, dopušta pripovijedanje u mirnoj dokolici (*tranquilla per otia fando*).

3.4. Porijeklo

Telemah je u odsustvu oca suočen s ključnim identitetskim pitanjem vlastitog porijekla. U teškoj egzistencijalnoj situaciji i bez ičije konkretnije pomoći, nalazi se pred nejasnoćama koje mogu njegov život odvesti u bilo kojem smjeru. Nestrpljiv je i nemiran iščekujući oca, u čiji povratak još uvijek vjeruje i kojem se nada, ali je isto tako i razočaran upravo zbog toga što oca nema.

3.4.1. Razgovor s božanstvom – Atena

Nakon scene koja prikazuje prvi susret Telemaha i Menta (Atene), i one u kojoj ga je dolično ugostio (Hom. *Od.* 1, 125–143), pojavili su se i prosoci u svoj svojoj razmetljivosti i rasipništvu tuđe imovine (Hom. *Od.* 1, 144–155). Nakon toga, potaknut njihovim dolaskom, Telemah je vidno uzrujan. Naznačio je djelomično probleme te je započeo kratku ispovijest, bez skrupula i straha kako će stranac Ment reagirati. Ukratko je spomenuo poteškoće i muku koju mu zadaje prisutnost ljudi koji troše tuđu imovinu (Hom. *Od.* 1, 156–168). Ipak, u nastavku svoga obraćanja strancu, traži od njega da mu se konačno predstavi, sluteći i nadajući se kako bi on mogao imati nekakve veze s Odisejem (Hom. *Od.* 1, 174–177). Stranac se konačno i sam predstavlja, legitimira svoje porijeklo (Hom. *Od.* 1, 179–180) te mu u kratkim crtama objašnjava kojim je povodom došao na otok (Hom. *Od.* 1, 182–184), te kao prijatelj Odisejeve kuće, navodi nekoliko zanimljivosti oko sudbine i skorog mu povratka kući (Hom. *Od.* 1, 194–201). Iako je već u razgovoru pretpostavio da je Telemah Odisejev sin (Hom. *Od.* 1, 194.), u nastavku, naglasivši dovitljivost (*πολυμήχανος*) Odisejevu, postavlja Telemahu pitanje, nije li upravo on Telemah, Odisejev sin (*παῖς Ὀδυσῆος*) i čudi se da je već toliko velik (*τόσος*). Ment uspoređuje Telemaha fizički s ocem, naglašava kako mu je i sam izgledom sličan, glavom (*κεφαλή*) i lijepim očima (*ὄμματα καλά*):

φράσσεται ὡς κε νέηται, ἐπεὶ πολυμήχανός ἐστιν.
ἀλλ' ἄγε μοι τόδε εἶπε καὶ ἀτρεκέως κατάλεξον,
εἰ δὴ ἐξ αὐτοῖο τόσος παῖς εἰς Ὀδυσῆος.
αἰνῶς μὲν κεφαλήν τε καὶ ὄμματα καλά ἔοικας
κεῖνω, ἐπεὶ θαμὰ τοῖον ἐμισγόμεθ' ἀλλήλοισιν, (*Od.* 1, 205–209)

Ille fugam inveniet non ulla segnis in arte.
At mihi tu contra, si fas, dic pauca roganti:
Num fatus ex ipso juvenis jam tantus Ulysse
In viridi flores aevo? sic ora gerebat,
Sic oculos, sic ille caput mihi cognitus usu
Haud parvo, /.../ (Zamanja, *Od.* 2, 224–229)

Zamanja Odiseja i njegovu dovitljivost u latinskom prisposobljuje litotom,³² kao onaj koji u nijednom umijeću nije trom (*non ulla segnis in arte*), što će mu osigurati mogućnost bijega (*fugam inveniet*). I kod Zamanje se Ment ne čudi ništa manje Telemahovom uzrastu (*juvenis jam tantus*), ali ga isto tako karakterizira, nazvavši ga zelenim, i onim koji sazrijeva u mladenačkoj dobi (*in viridi flores aevo*). Trenutak u kojem je Telemahu moralo zatreperiti srce jest kada ga stranac usporedi s likom slavnoga oca za kojim čezne, a Zamanja osim usporedbe očiju (*oculos*) i glave (*caput*), govori i o Odisejevom izražaju i stavu u kojem je prepoznao Telemaha (*sic ora gerebat*).

Telemah, koji je razuman (*πεπνυμένος*), na Mentove riječi i sam iznosi svoje mišljenje o istinitosti vlastitog porijekla. Naime, majka je ta koja kaže da je on Odisejev sin (*μήτηρ μέ φησι τοῦ ἔμμεναι*), međutim, i dalje se osjeća rastresenost u njegovom govoru, kada kaže da on to ne zna (*ἐγὼ οὐκ οἶδα*), štoviše kaže kako nitko po sebi (*οὐ πῶ τις ἐὸν*) ne zna porijeklo svoga rođenja (*γόνον αὐτὸς ἀνέγνω*). U nastavku, Telemah samo potvrđuje svoju tugu kroz vapaj za sretnom sinovskom pripadnošću bilo kakvom čovjeku (*ὡς δὴ ἐγὼ γ' ὄφελον μάκαρός νύ τευ ἔμμεναι υἱὸς ἀνέροσ*), koji je dočekaio starost (*ὄν ἔπι γῆρας ἔτετμε*) na svom imanju (*κτεάτεσσιν εἰς*). U svom vapaju on žali svoga oca, koji je postao najnesretniji (*ἀποτμότατος γένετο*) od svih smrtnih ljudi (*θνητῶν ἀνθρώπων*), a na kraju govora još jednom potvrđuje kako ga drugi nazivaju Odisejevim sinom (*τοῦ μ' ἔκ φασι γενέσθαι*):

τὴν δ' αὖ Τηλέμαχος πεπνυμένος ἀντίον ἠΰδα:
 ‘τοιγὰρ ἐγὼ τοι, ξεῖνε, μάλ' ἀτρεκέως ἀγορεύσω.
 μήτηρ μὲν τέ μέ φησι τοῦ ἔμμεναι, αὐτὰρ ἐγὼ γε
 οὐκ οἶδ': οὐ γάρ πῶ τις ἐὸν γόνον αὐτὸς ἀνέγνω.
 ὡς δὴ ἐγὼ γ' ὄφελον μάκαρός νύ τευ ἔμμεναι υἱὸς
 ἀνέροσ, ὄν κτεάτεσσιν εἰς ἔπι γῆρας ἔτετμε.
 νῦν δ' ὄσ ἀποτμότατος γένετο θνητῶν ἀνθρώπων,
 τοῦ μ' ἔκ φασι γενέσθαι, ἐπεὶ σύ με τοῦτ' ἐρεεῖνεις (*Od.* 1, 213–218)

³² Stilska figura koja dvostrukom negacijom izriče pojačanu afirmaciju.

Huic breviter juvenis. poscis quaecumque, fatebor
Vera, hospes: genitrix natum me dicit ab illo,
Sed non certus ego; neque enim quo sanguine cretus,
Nosse potis quisquam est. o! si quem tarda senectus
Exciperet propriis felicem in sedibus, auctor
Ille foret generis, non sic miserabilis aevum
Ipse adeo exigere fortuna oppressus iniqua.
Dis aliter visum: fama est ex omnibus, unum
Quem miserum vixisse magis mortalibus, illo
Me genitore satum, quando haec vis noscere, dicunt. (Zamanja, *Od.* 1, 232–241)

Za razliku od Telemaha koji je kod Homera razuman (*πεινυμένος*), Zamanja ga navodi samo kao mladića (*juvenis*). O porijeklu i ocu od kojega potječe (*ab illo natum*), u što nije siguran (*non certus ego*), Telemah je saznao od roditeljice (*genitrix dicit*). On kaže kako nitko (*neque quisquam*) ne može znati (*nosse potis est*) svoje porijeklo, koje je, kako kaže, započeto po krvi (*neque sanguine cretus*), to jest po krvnom srodstvu. Vapi za začetnikom vlastitog porijekla (*auctor generis*), kojeg bi sretnog (*quem felicem*) polagana starost (*tarda senectus*) dočekala u vlastitom domu (*propriis exciperet sedibus*). Prisutnost oca ponudila bi mu mogućnost da u najvažnijoj dobi, koja treba oca, sazrije (*exigere aevum*). Razlog zašto mu nema oca, što ga čini bijednim (*miserabilis*), vidi u pritisku nepravedne sudbine (*fortuna oppressus iniqua*).

Ment je strpljiv s Telemahom, naime, on polako kreće s njim u razgovor kojim će ga naposljetku i osokoliti za daljnju životnu borbu. Pokušava doprijeti do njega, napomenuvši mu kako ga neće bogovi samo tako ostaviti (Hom. *Od.* 1, 222–223), ali oprezan je i dalje u svome pristupu te ovaj puta direktno pita Telemaha da mu pojasni koji je točan povod dolasku prosaca (Hom. *Od.* 1, 224–228). Telemah mu iznosi ključne muke koje se ocrtavaju u propasti slave njihove kuće, nepoznavanju sudbine vlastitog oca, tuzi na koju ga sve to goni, i u proscima, što mu na jednu majku vrše pritisak, a uz sve to, njemu o glavi rade (Hom. *Od.* 1, 231–251). Na to mu Ment srdito odgovara kako bi Odisej postupio sa svima njima (Hom. *Od.* 1, 253–254). Međutim, Ment se više ne suzdržava od konkretnijih priča. Polako do izražaja dolazi njegov stvarni oblik, koji se skriva u njegovom liku – Atena. Predlaže mu, čak na neki način i zapovijeda da okupi Ahejce i da im se očituje (Hom. *Od.* 1, 271–273), ali da i majci naznači što

će dalje, ako joj srce ide za udajom. Potom ga upućuje na ljude od kojih će učiti o povratku svoga oca, ode li kod Nestora u Pil (Hom. *Od.* 1, 284), potom Menelaju u Spartu (Hom. *Od.* 1, 285). Od saznanja koja stekne na putu znat će što mu je dalje činiti (Hom. *Od.* 1, 287–292). Ključni trenutak postepene promjene i prestanak pesimizma kod Telemaha Ment donosi na kraju razgovora, naglasivši mu kako, kada već nije takvog uzrasta (*οὐκέτι τηλίκος*³³ ἔσσι), nije prilično da se djetinji (*νηπιίας ὀχέειν*). Atena mu potom navodi primjer (*παράδειγμα*) Orestov kroz koji želi ukazati na to kakva je slava dopala Oresta, nakon što je ubio Egista.³⁴ Ne samo da se prestane djetinjiti, nego treba i da se ojunači (*ἄλκιμος ἔσσι*), a razlog je u tome što ga vidi krasnog (*ὀρόω καλόν*) i poraslog (*μέγαν*), ali i u tome kako bi i o njemu jednom potomci dobro govorili (*ὀψιγόνων ἐν εἴπη*):

/.../ οὐδέ τί σε χρῆ

νηπιίας ὀχέειν, ἐπεὶ οὐκέτι τηλίκος ἔσσι.

ἢ οὐκ αἴεις οἶον κλέος ἔλλαβε δῖος Ὀρέστης

πάντας ἐπ' ἀνθρώπους, ἐπεὶ ἔκτανε πατροφονῆα,

Αἴγισθον δολόμητιν, ὃ οἱ πατέρα κλυτὸν ἔκτα;

καὶ σύ, φίλος, μάλα γάρ σ' ὀρόω καλόν τε μέγαν τε,

ἄλκιμος ἔσσ', ἵνα τίς σε καὶ ὀψιγόνων ἐν εἴπη. (*Od.* 1, 296–302)

/.../ an non pervenit ad aures

Fama tuas, retulit nuper quam clarus Orestes

Insignem in cunctis, patriae quum tristia caedis

Crimina nil metuens Aegisthi morte piavit?

Tu quoque, nam valido florentem corpore cerno,

Aude animo, sileant ne te venientia secla. (*Zamanja, Od.* 1, 320–325)

³³ Pridjev *τηλίκος* (tolike dobi) se u „Odiseji“ sveukupno javlja četiri puta i to isključivo uz Telemaha. (LIOVIĆ 2013, 157).

³⁴ „Iz te ideje slave proizlazi i odgojna uloga pjesnika 'Ilijade' i 'Odiseje'. Cilj na koji je usredotočeno njegovo djelo nije čisto estetske naravi nego se sastoji od toga da se heroje učini besmrtnima pa će stoga Platon kazati da je Homer nebrojena junačka djela starih okitio slavom i tako odgajao potomstvo. Dovoljno ga je čitati pa da se vidi kako odgojno postupa i na koji način shvaća odgoj svojih junaka. Kroz savjete on im nudi velike uzore i primjere koji u njima pobuđuju borilački instinkt, želju za natjecanjem. /.../ Tajna homerovskog odgoja jest *herojski primjer*, *παράδειγμα* (*parádeigma*), ono što bi srednjovjekovni ljudi nazvali *imitatio* tako da su mnogi Grci naučili od Homera prezirati dugi i bogati život samo kako bi se domogli herojske slave bila ona ne znam kako kratka.“ (PRANJIC 2013, 96).

U Homerovom se svijetu ništa ne događa bez upliva božanstva i njihove božanske pomoći. Prenosi radnju koja je svojim smislom usko povezana s voljom bogova, naime svaki je ljudski događaj ili čin vođen njihovom voljom (JAEGGER 1946, /sv. 1/ 51). Ovo zasigurno ide u prilog neizostavnosti bilo kojeg dijela Homerovog epa, a napose onih kroz koje je ocrtan jedan djelić božanske emanacije Atene koja je preuzela odgoj Telemaha. Ovome treba priložiti i konsenzus svih bogova, prvenstveno oca Zeusa, da se Atena metodički, već prema svojim kvalitetama koje su nemjerljive i nedostupne ljudskom umu, posveti rasplitanju cijele situacije. Naime, kao božanstvo koje ima uvid u situaciju, ne bi joj bilo potrebno ikakvo obraćanje Telemahu da bi doznala stvaran problem, ali s ciljem da se pomogne znamenitom i važnom pojedincu, treba pretpostaviti kako svojim božanskim umom postavlja svako pitanje i upućuje pravovremeno svako sokoljenje vodeći se načelima božanskog *logosa*. Iako u završetku obraćanja Telemahu Zamanja donosi cijeli primjer Orestov kroz slavu (*fama*) koja se raširila nakon ubojstva Egistova, prije toga izostavlja jedan od važnijih trenutaka u kojem je Atena izrekla svojevrsnu opomenu, u kojoj se kristalizira nužno prelaženje u zreliju fazu i pristup problemu kroz konkretno djelovanje, kakvo se traži u svijetu odraslih, opomenuvši ga kako nije prilično da se djetinji (*νηπιῶας ὀχέειν*).³⁵ Međutim, kako je ova izravna opomena izrečena u rasponu od 296. do 302. stiha, Zamanja na kraju istog dijela ne izbjegava sličnu opomenu koja poziva Telemaha da se duhom ohrabri (*aude animo*), za što potencijal pronalazi u njegovoj fizičkoj zrelosti (*florentem*), u čilom tijelu (*valido corpore*), ali i svijesti o mogućoj šutnji nadolazećih naraštaja o njegovim djelima (*ne sileant te venientia secla*), što bi za jednog junaka predstavljalo tragediju.

Koliko je Atenin govor dirnuo Telemaha, koji ju još uvijek gleda u obličju stranca Menta, vidljivo je u njegovom odgovoru kojim ga je usporedio s ocem (*ὄς τε πατήρ ᾧ παιδί*) zbog lijepih riječi koje mu je uputio, zbog čega naglašava kako nikada neće zaboraviti rečeno (*ποτε λήσομαι αὐτῶν*):

³⁵ Usporede li se Zamanja i Kunić u svojim prijevodima Teokrita, Kunić je neka mjesta izbacivao ili značajno prepjevavao, a na nekim mjestima je izmislio i nove prijevode kako bi izbjegao lascivnost, za razliku od Zamanje koji ne izbjegava škakljive dijelove u toj mjeri, nego samo djelomično ublažava vulgarnost. Kod Zamanje je prijevod u cijelosti podređen originalu, te je izmišljanje i izbacivanje određenih dijelova nedopustivo (ŠOŠTARIĆ 2015, 64). Upravo zbog velike otvorenosti i škakljivim dijelovima, otvara se pitanje čemu izbacivanje stihova koji u izvorniku čine neizostavan dio poticajnog govora koji Atena u Mentovom obličju upućuje Telemahu.

‘ξεῖν’, ἧ̃ τοι μὲν ταῦτα φίλα φρονέων ἀγορεύεις,
ὥς τε πατήρ ᾧ̃ παιδί, καὶ οὐ ποτε λήσομαι αὐτῶν. (*Od.* 1, 307–308)

Cara quidem mihi sunt, inquit, quaecumque loquutus
Ut genitor gnato es; memori stant omnia mente. (*Zamanja, Od.* 1, 330–331)

Zamanja ne izostavlja niti djelić od spomenutog, dapače, uspijeva uravnotežiti cijeli izraz zahvale dvama heksametrima, jednako kao i Homer, pri čemu ističe dragocjenost (*cara*) svih onih stvari koje mu je spomenuo Ment (*quaequaque loquutus*). Kaže kako ga je to podsjetilo na oca (*genitor*) koji se obraća sinu (*gnato*), pritom naglašava kako je sve rečeno utisnuo u pamćenje (*memori stant omnia*).

3.4.2. Sličnosti oca i sina

Telemah pitanju vlastitog porijekla pristupa s određenom dozom sumnje, koja potiče Atenu da svojim zauzećem postepeno usmjerava Telemaha kako srediti određene poteškoće. Konačno, sve je usmjereno na rasplitanje situacije koja vodi susretu oca i sina i rješavanju napornih prosaca. Međutim, izuzme li se ovoga puta pristup iz Telemahove pozicije, koji nije siguran u vlastito porijeklo, i pristupi li se tome problemu izvan sadržaja, promatrajući više jezični opis ili prikaz likova kroz njihove epitete, koji su nerazdvojni dio jednoga epa, može se vidjeti važnost, povezanost i nadopunjavanje određenih sadržaja kroz njih.³⁶

Epiteti uz ime lika doprinose epskom izričaju te se kroz njihovu upotrebu najčešće oslikava određena karakteristika lika koja može biti vezana uz njegovu osobnost, porijeklo, djelovanje i tome slično. Uzme li se primjerice invokacija Muze na početku „Odiseje“, koja obuhvaća prvih deset stihova, već ona ukazuje na sadržajnu problematiku ostatka epa. U njoj je sadržan pjesnikov zaziv Muze, sa željom da mu ispriповijeda (*μοι ἔννεπε*) lutanja Odiseja (*ὄς μάλα πολλὰ πλάγχθη*), muža (*ἄνδρα*), koji je, osim po svojoj junačkoj i muškoj krjeposti, poznat i kao onaj kojeg obilježavaju lutanja (*πολύτροπον*). Upravo epitet *πολύτροπος* predstavlja osobu

³⁶ „We can see its effect on the epics in every detail of style and structure. For example, the language of the epics is characterized by the use of stereotyped decorative epithets. That usage springs directly from the original spirit of the old κλέα ἀνδρῶν. In the great epics which are the climax of the long evolution of heroic poetry, these epithets are frequently fossilized; but their use is imposed by the epic conventions.“ (JAEGER 1946, /sv 1./ 41)

koja se puno nalutala u svojim putovanjima, ali još više i onog koji je okretan, lukav, mudar, vješt. U njoj je sadržano sve ono što invokacija djelomično napominje, gradovi koje vidje (*ἶδεν ἄστεα*) i kojima je spoznao običaje (*νόον ἔγνω*), jadi na moru koje pretrpje (*ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα*), nesreća u smrti koja spopade njegove drugove zbog drskog grijeha (*ἀτασθαλίησιν*) što su jeli Heliјеvo stado (*οἱ κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἥελίοιο ἦσθιον*), a on im je zbog toga uzeo (*ὁ τοῖσιν ἀφείλετο*) dan povratka (*νόστιμον ἦμαρ*):

ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν:
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἶδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
πολλὰ δ' ὃ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὄν κατὰ θυμόν,
ἀρνύμενος ἦν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.
ἀλλ' οὐδ' ὧς ἐτάρους ἐρρύσατο, ἰέμενός περ:
αὐτῶν γὰρ σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν ὄλοντο,
νήπιοι, οἱ κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἥελίοιο
ἦσθιον: αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ.
τῶν ἀμόθεν γε, θεά, θύγατερ Διός, εἰπὲ καὶ ἡμῖν. (*Od.* 1, 1–10)

Musa virum memora, varium qui pectore versans
Ingenium, erravit longum post eruta Trojae
Pergama, multorum mores inspexit, et urbes
Ille hominum, multa et pelagi mala passus in undis,
Dum sibi, dum sociis reditum molitur: at illos
Providus haud valuit nigro subducere leto;
Nam culpa periere sua, dementibus ausis
Aggressi niveos Solis violare juvencos,
Quos propter vetuit reditu deus ipse potiri.
Ergo harum et nobis da rerum evolvere partem
Diva, precor, magni Jovis o pulcherrima proles. (*Zamanja, Od.* 1, 1–11)

Zamanjin prijevod invokacije također je upućen Muzi (*musa*) od koje traži da mu pripovijeda (*memora*) o muževnoj krjeposti koju sadrži riječ *vir* („muž“), te se u ovome dijelu, baš kao što je to naglasio u svom predgovoru, pridržava prevođenja epiteta koji u sebi sadržava Odisejeva lutanja i putovanja i njegovu snalažljivost *πολύτροπος*. Ali cilja i na jednu drugu Odisejevu karakteristiku, a to je domišljatost i lukavost koju Odisej krije u sebi (*varium qui pectore versans ingenium*). Ovo je sigurno karakteristika koja se može pripisati Odiseju i uokviriti se u izraz *πολύτροπος*, međutim, njegova se dovitljivost izražava i epitetom *πολύμητις* („koji je pun dosjetki“), ali u kontekstu invokacije, koja i kod Zamanje prikazuje njegova lutanja na sličan način kao i kod Homera, a to je da je Odisej vidio običaje mnogih (*multorum mores inspexit*) i gradove (*urbes*), mnoga je zla pretrpio i na moru (*pelagi mala passus*), spominje i grijeh svojih drugova, koji su sami skrivili (*culpa sua*), zbog kojeg su i propali jer su oskrvnuli mlade bikove boga Sunca (*Solis violare iuvencos*), zbog čega ih je sam bog spriječio (*vetuit deus ipse*) u ostvarenju povratka (*reditu potiri*). Iako Zamanja mijenja riječ *πολύτροπος* vlastitim izrazom *varium versans*, u središnjem dijelu invokacije koristi sličan izraz koji uključuje Odisejevu sposobnost predviđanja (*providus*), kao djelić one prvotne lukavosti i dovitljivosti. Ta se karakteristika nalazi kako bi prikazala Odisejevu ljudskost i nemoć, unatoč spomenutoj dovitljivosti i predviđanju, da svoje drugove spasi od sudbine koju im je bog namijenio – od smrti (*at illos providus haud valuit subducere leto*).

Kako je vidljivo na primjeru epiteta *πολύτροπος*, koji ocrtava jedan dio životne zbilje Odiseja – njegova lutanja, na isti se način mogu sagledati i ostali epiteti. Primjerice, uzmu li se samo otac i sin, Odisej i Telemah, kroz nekoliko epiteta može se povezati njihova srodnost na koju oni upućuju. Iz toga se razloga može zaključiti kako je „Odiseja“ svojevrsni zbir Odisejevih vrline, tjelesnih i duhovnih kvaliteta, za čiji su se povratak zauzeli olimpski bogovi Ateninim nagovorom. Kratak boravak sa sinom nije uskratio mogućnost da se određene karakterne crte, vrline i vještine, mogu vidjeti na njegovom sinu Telemahu (PRANJIC 2013, 112–113). U svojim poteškoćama prije polaska na put u Pil, nakon što ga je prethodno posjetila u obliku Menta, ovaj puta mu, nakon što joj se pomolio (*εὐχόμενος*), Atena dolazi u Mentorovom obličju (*Μέντορι εἰδομένη*).³⁷ Potom progovara Telemahu krilate riječi (*ἔπεα πτερόεντα προσηύδα*) kroz koje mu

³⁷ U cijeloj „Odiseji“ dominantnu odgojnu ulogu Atena uzima uobličivši se u likove Menta i Mentora. „Tako, recimo, božanstvo nije bešćutno, distancirano, zbog čovjekova je dobra u stanju pojaviti se u ljudskom liku, »utjelovljivati se« kako bi komunikacija bila posve zajamčena, a rezultat priopćavanja osiguran, čak, ako je potrebno, i detaljno razrađenom »strategijom« koja se pomno organizira i izvodi.“ (PRANJIC 2013, 193).

želi ukazati na očevidnu genetsku sličnost između njega i oca. Naime, on neće više biti plašljiv (*κακός*) i nerazborit (*ἀνοήμων*), ako se u njemu nastanila očeva plemenita hrabrost (*πατρός μένος ἦύ*), samo prepoznavanje i posredstvom takve vrline, koja je svojstvena ocu Odiseju, neće mu put biti bez ploda (*άλίη*) i bez uspjeha (*ἀτέλεστος*):

ὥς ἔφατ' εὐχόμενος, σχεδόθεν δέ οἱ ἦλθεν Ἀθήνη,
Μέντορι εἰδομένη ἡμὲν δέμας ἠδὲ καὶ αὐδήν,
καί μιν φωνήσασ' ἔπεα πτερόεντα προσηύδα:
Τηλέμαχ', οὐδ' ὄπιθεν κακὸς ἔσσεια οὐδ' ἀνοήμων,
εἰ δὴ τοι σοῦ πατρός ἐνέστακται μένος ἦύ,
οἷος κείνος ἔην τελέσαι ἔργον τε ἔπος τε:
οὔ τοι ἔπειθ' ἀλίη ὁδὸς ἔσσεται οὐδ' ἀτέλεστος. (*Od. 2, 267–273*)

Sic ille. oranti coram stetit obvia Pallas
Mentoris os habitumque gerens, ac demere tristes
His coepit dictis turbato e pectore curas.
Nec tibi vis animi deerit, nec vivida bello
Dextera, si patrio quondam cum sanguine virtus
Illa tibi patria est divum data munere, quae nil
Non poterat, seu facta virum, seu dicta vocarent.
Haud vanum tibi cedet iter, nec vota fovebis
Irrita. /.../ (*Zamanja, Od. 2, 326–334*)

Kod Zamanje, Atena (*Pallas*) se obraća molećem (*oranti*) Telemahu, noseći Mentorovo lice i obličje (*Mentoris os habitumque gerens*), a riječi koje mu progovara, iako nisu krilate kao u izvorniku, za cilj imaju odstraniti tužne brige (*demere tristes curas*) iz uznemirenog srca (*turbato e pectore*). Naime, neće mu nedostajati (*non deerit*) ni duhovne snage (*vis animi*), ni živahna desnica za boj (*vivida bello dextera*), ako bude imao očeve muževne krjeposti (*virtus patria*), koja je od očeve krvne srodnosti (*patrio cum sanguine*), dar svevišnjih bogova (*divum data munere*) i nema toga što ona nije mogla (*nil non poterat*). Usput naglašava kako mu se put neće izjaloviti (*haud vanum tibi cedet iter*).

3.4.3. Prikaz Odisejevih i Telemahovih epiteta³⁸

Osim navedenih primjera invokacije, u kojoj je prikazano Odisejevo lutanje i Atenino obraćanje Telemahu kojim pokušava potaknuti na prepoznavanje i razvijanje očeve hrabrosti, postoje i oni epiteti kroz čiju se pojavu u tekstu može povući izravna paralela te izvršiti usporedba karakteristike osoba, koja se pripisuje katkad Odiseju, a katkada Telemahu. Naime, Odisej kao kralj otoka Itake i Telemah kao kraljev sin, dvojica su likova najuglednijeg sloja grčkog društva.³⁹ Kao pripadnici aristokracije, oni su temeljni pokretači za formiranje kulture u podneblju u kojem žive i djeluju. Kao najelitniji dio društva, oni predstavljaju ono što se može podvesti pod pojam *ἀρετή*. Svoj primjer i uzor, osim svome uglednom rodoslovlju, imaju zahvaliti i svome božanskom porijeklu koje se promeće kao legitimacijski čimbenik aristokracijskog i junačkog značaja u junačkom djelu – epu.

Homer u svom epu ukazuje na aristokratsko porijeklo Odisejevo, pridjenuvši mu epitet *ἀνύμων* („besprijekoran, plemenit, izvrstan“). Iako se Zamanja ne drži strogo jedne riječi kojom opisuje ponajviše Odisejevu vrlinu i plemenitost u duhu (*magnanimus*), uz to što ga katkada i ne prevodi, ili ostavlja samo latinizirano Odisejevo ime (*Ulysses*), pokazuje u najvećoj mjeri želju da zadani epitet ustali prijevodom i označavanjem Odisejevog itačkog porijekla (*Ithacus*).

Osim aristokratskog porijekla, neodvojiv je, ali i srodan, i njegov božanski gen koji ga predstavlja u njegovom junačkom i herojskom svjetlu, a prenesen epitetom *ἀντίθεος* („bogu ravan, bogolik“). Zamanja u prikazu ovoga epiteta ne pokazuje želju da permanentno prevede zadani epitet jednom riječju, nego naprotiv, varira te ga ili izostavlja, ili naziva patronimom kojim ukazuje na njegovo porijeklo po ocu Laertu,⁴⁰ ili mu ponovo naznačuje itačko porijeklo (*Ithacus*).

Božanski gen i to da je rođen od boga, Homer označava i epitetom *διογενής*. Zamanja ponuđeni epitet u dva slučaja gotovo da ne prevodi, spomenuvši samo njegovo ime (*Ulysses*) ili

³⁸ Epiteti vezani za Odiseja i Telemaha, koji se obrađuju u nastavku, već se nalaze u doktorskom radu Petre Šoštarić, koja ih navodi kao jedan od oblika homerskih formula. Iako je naslov dokorskog rada usmjeren na prikaz tipova homerskih formula u Kunićevom prijevodu *Ilijade*, u radu je, istim principom, prikazan i Zamanjin prevodilački pothvat (ŠOŠTARIĆ 2015, 138–148; 153–155). Spomenuti je doktorski rad olakšao pristup strukturiranju i istraživanju epiteta. U ovome radu su epiteti probrani na način koji je baziran na jezičnoj usporedbi kroz pristup koji sagledava sličnosti oca i sina.

³⁹ Aristokraciju rane Grčke prvi je opisao Homer u svojim epovima „Ilijada“ i „Odiseja“ (JAEGGER 1946, /sv. 1/ 5)

⁴⁰ Porijeklo po ocu Laertu Zamanja u svom prijevodu ne izražava isključivo patronimom *Laërtides*, nego i drugim sličnim oblicima: *Laërtius heros*, *Laërtia proles*, *Laërtius/Laërtia*, *ductor Laërtius*.

zamjenicu (*ille*), ali radi razliku s obzirom na prethodno navedene epitete tako što pokušava u kontekst uvući Odisejevu snagu (*fortis*) i pobjednički mentalitet (*victor*), što jest na tragu božanskog atributa, a u jednom trenutku naglašava i njegovo junačko božansko porijeklo izrazom *heros divum genus* (Zamanja, *Od.* 15, 549).

Osim njegovog porijekla koje ukazuje na Zeusa, epitet *δῖος* („božanski“) još je jedan koji ukazuje na njegovu božansku lozu. Učestalije spominjanje epiteta *δῖος*, koji doprinosi naglašavanju božanskog porijekla Odisejevog, Zamanja ne prevodi ustaljenom formulom ili pridjevom. Uz samo latinizirano ime, *Ulysses*, koje je najčešći izbor, katkada ga i ne prevodi. Osim junaštva, koje veže uz riječ *heros*, povremeno ga spominje u vezi s porijeklom od oca Laerta, a nerijetko mu pridodaje i određene pridjeve i imenice koji dodatno ukazuju na porijeklo ili na vrlinu vezanu uz porijeklo. Primjetan je i naglasak na lukavost (*vafer, insidians Ithacus*), ali i trenutak u kojem ga Penelopa naziva *vir meus*.

Riječ *δῖος* spominje se i u obliku sintagme dvaju epiteta *πολύτλας δῖος Ὀδυσσεύς*, što predstavlja božanskog iliti divnog Odiseja koji je ujedno i stradalnik. Izuzev uobičajenih povezivanja i izricanja porijekla po ocu Laertu, junaštva (*heros*), izostavljanja epiteta, spominjanja samo latiniziranog imena *Ulysses* i spominjanja njegovog itačkog kraljevskog pridjeva (*Ithacus*), Zamanja ga tek u tri navrata naziva semantički najrodnijom riječi *dius*, koja Odiseja prikazuje božanskim (Zamanja, *Od.* 8, 488; 14, 165; 23, 123). Uz to, Zamanja naglašava i njegova stradanja i lutanja, nazvavši ga onim koji je žestoki vođa, koji je mnogo toga prošao (*acer multa diu passus ... ductor*), to jest onaj koji je mnogo lutao (*multum jactatus*) što najbolje odgovara drugom pridjevu *πολύτλας* (Zamanja, *Od.* 22, 205; 15, 372).

U nizu prikazivanja božanstvenosti Odisejeve još je značajna riječ *θεῖος*, a označava onoga koji je porijeklom od boga. Zamanja ju najčešće ne prevodi ili ju poistovjećuje s već ustaljenim oblicima: *Ithacus, Ulysses* i jednom od „laertskih“ inačica. Uz ove, tu se nalaze još i riječi koje naznačuju njegovu titulu kralja (*rex*), njegovu slavu (*clarus*), duševnu plemenitost i veličinu (*magnanimus*), ali i jedina riječ koja se nalazi unutar semantičkog polja riječi *θεῖος*, dapače, vrlo bi se lako mogla poistovjetiti s njom, a to je riječ *divinus* (Zamanja, *Od.* 16, 61).

Osim epiteta koji upućuju na Odisejevo izravno porijeklo i povezanost s božanskom lozom, Odiseja krasi i drugi, koji prikazuju vrline koje pristaju jednom junaku: ratničke vrline (*δαίφρων* – ratoboran; *πολίπορθος* – razornik gradova; *μεγαλήτωρ* – srčan), one vrline koje upućuju na njegovu izrazitu pamet i lukavstvo (*πολύφρων* – genijalan, inventivan; *πολύμητις* –

dosjetljiv, dovitljiv), dobrotu (*ἔσθλός* – dobar) i strpljivost kao odlika mudrih i promišljenih ljudi (*ταλασίφρων* – strpljiv). Zamanja pak, uz povremeno izostavljanje ili upotrebu zamjenice *ille*, najčešće koristi epitete koji su slični ili podudarni s onima koji se tiču božanskog naslijeđa: *Ulysses*, *Ithacus*, *rex*, *heros* uz jednu od inačica „laertskog“ porijekla.⁴¹ Naime, *Ithacus* i oni epiteti koji se vežu uz laertsko porijeklo Odisejevo postoje već u grčkom izvorniku kao *Ἰθακήσιος* („Itačanin“) i *Λαερτιάδης* („sin Laertov“) te nije čudno što ih Zamanja povremeno koristi, međutim, slučajevi u kojima ih koristi većinom nisu podudarni s onima u kojima se oni spominju u izvorniku.

Telemahova sličnost s ocem, kako je gore rečeno, preslikava se i kroz upotrebu epiteta koji ga predstavljaju kroz njegova djela, ali i obiteljsko naslijeđe. Naime, kao i otac, on je božanskog porijekla, a Homer za tu komponentu koristi samo epitet *θεοειδής*, koji ga predstavlja kao onoga koji je na božju sliku. Zamanja ovaj izraz povremeno izbjegava korištenjem samo latinizirane verzije imena *Telemachus*, ali ga u dva navrata prevodi poprilično blisko izvorniku, naznačivši njegovo „znamenito obličje“ (*Telemachus forma insignis*) ili kaže za njega kako je „sličan bogovima“ (*Telemachus similis dīs*). Ono što Zamanja korektno u potpunosti prevodi jest Telemahovo junaštvo (*heros*) koje se spominje u cijelom djelu samo dva puta – *ἥρωας*.

Jedna od najupečatljivijih Telemahovih vrlina i ona koja izravno upućuje na njegovu srodnost s ocem jest intelektualni dar koji se prikazuje svojevrsnom mudrošću i razumnošću, a ona se uz Telemaha najčešće navodi u obliku riječi *πεπνυμένος* („razuman“). Osim što ga prevodi latinizirano *Telemachus*, zamjenicom *ille* i pridjevom *juvenis*, uočava se povezivanje na sinovstvo Telemahovo, ali i to da epitet *πεπνυμένος* u nijednom trenutku ne prevodi semantički podudarnom riječju ili izrazom. Jedino za ove izraze Zamanja nekoliko puta navodi izravnu rodbinsku povezanost između Odiseja i Telemaha, naglašavajući to da mu je on sin: samo kao *natus* (4 puta), *natus Ulysse* (4), *gnatus Ulysse* (1) *prognatus Ulysse* (1) te *gnatus* (1), a uz ove navodi i oblik *filius* (ŠOŠTARIĆ 2015, 156).

Zamanja, iako se većinom nije držao pravila da ijedan od epiteta ustaljeno prevodi jednom riječju, izrazom ili pak sličnim riječima i izrazima, ipak je povremeno pokazao tendenciju da unutar datih okolnosti povremeno pokuša smjestiti i ubaciti približno značenje.

⁴¹ „Zamanjine inačice su *Ulysses* (35 ponavljanja), *Ithacus* (31) te *heros* (22). Slijede *Laërtius heros* (13), *regi/regis* (9), *Laërtiades* (7), *fortis Ulysses* (5), *Laërtia proles* (4), *genitor* (4), *Laërtius/Laërtia* (4), *dus Ulysses* (3), *magnanimo Ulyssi* (3), *laetus Ulysses* (3), *ductor Laërtius* (2), *vafer Ulysses* (2), *acer Ulysses* (2). Ostale se pojavljuju samo jednom.“ (ŠOŠTARIĆ 2015, 148).

Stoga, unatoč povremenim pokušajima da prikaže određeni epitet, s obzirom na broj i nekonzistentnost u većini slučajeva, može se zaključiti kako jedan strukturalno, pa čak i sadržajno važan segment, Zamanji nije predstavljao veliku važnost.

3.5. Susret s ocem

3.5.1. Vjernost sluge Eumeja

Do konačnog završetka Telemahovih trvenja i muka u potrazi za ocem dolazi posredstvom vjernoga sluge Odisejeve kuće, Eumeja. Međutim, prije samog emotivnog razotkrivanja sinu, uslijedila je situacija propitkivanja Eumejeve vjernosti. Eumej se uz Eurikleju ističe kao jedan od najvjernijih sluga. U Odisejevoj kući bio je svinjar. Zbog njegove vjernosti i pomoći mnogo je događaja koji s pedagoškog stajališta nude zanimljivost i sadržajnost. Osim samoj obitelji, svojim povjerenjem dojmio se i božice Atene, koja je Odiseja prije povratka najmilijima upravo usmjerila k njemu. On se najviše brinuo za Odisejev imetak te je pokazivao razumijevanje i za mladog Telemaha koji je iskazivao zabrinutost zbog rastrošnog ponašanja prosaca prema vlastitim dobrima. Odnosio se prema imanju kao da je njegovo vlastito (PRANJIC 2013, 130). Naime, Atena je preobrazila Odiseja u prosjaka i uputila ga na Eumeja, s naglaskom kako je on vjeran i kako je prvi korak pristupanju u kuću, a u međuvremenu će ona biti ta koja će usmjeriti Telemaha na povratak kući (Hom. *Od.* 13, 397–415). Uz to mu naglašava da se ni za što ne brine, a da je ona bila ta koja je pratila cijelo vrijeme Telemaha i držala ga na sigurnom u obiljima Atrejevićeve kuće (Hom. *Od.* 13, 421–424).

Do samog susreta s Odisejem, Eumej je sjedio sam u oboru. Prilikom dolaska Eumej je čak i spasio pridošlog stranca (*ζένοϛ*) od nasrtaja pasa koji su se zaletjeli na Odiseja. Potom ga je uveo u kuću i pogostio kako već priliči odnositi se prema strancu (Hom. *Od.* 14, 8–110). Ostatak četrnaestog pjevanja sastavljen je od razgovora između Odiseja i Eumeja. U njemu je prikazan razgovor o gospodaru Odiseju. Odisej iz predstojećeg razgovora dobiva sasvim dovoljno. Svjestan je da još uvijek postoji vjernost i ljubav sluga prema gospodaru, unatoč njegovom izbivanju. Uz to, shvatio je kako mu je i obitelj još uvijek na okupu. Izvukavši od Eumeja najviše što je mogao, uslijedilo je zanimanje za njegovo porijeklo. Odisej krije svoj identitet i

priprovijeda kao Krećanin, koji je sudjelovao u Trojanskom ratu, a u ostatku priče zapravo ne skriva ono što mu se stvarno dogodilo, samo ostaje pod velom stranca (Hom. *Od.* 14, 191–389).

3.5.2. Dolazak Telemaha

U vrijeme dok su Odisej i Eumej doručkovali, Telemah dolazi u obor dok su ga psi pozdravili mahanjem repova, a ne ispratili lavežom, što je i sam Odisej primijetio. Neizmijerna je radost koju je Eumej tada pokazao, skočivši u čudu, tako da mu je čak i posuđe ispalo iz ruku (Hom. *Od.* 16, 1–14). Odisej je morao smireno sjediti i čekati povoljan trenutak, iako je mogao slutiti tko se pojavio na vratima vidjevši čistu i iskrenu emociju koju je sluga pokazao, čiju je vjernost, uostalom, u tančine osluškiavao. Eumej je za to vrijeme pošao u susret Telemahu gospodararu (*ἄνακτος*) te ga poljubio u glavu (*κύσσε μιν κεφαλήν*), u oba krasna oka (*ἄμφω φάεα καλὰ*) i u obje ruke (*χεῖρας τ' ἀμφοτέρας*), a uz to i suza mu krene iz oka (*ἔκπεσε δάκρυ*). Homer ga u tom emotivnom trenutku uspoređuje s ocem (*ὡς πατήρ*), koji dočekuje dragog sina (*παῖδα φίλα*):

/.../ ὁ δ' ἀντίος ἦλθεν ἄνακτος,
κύσσε δέ μιν κεφαλήν τε καὶ ἄμφω φάεα καλὰ
χεῖρας τ' ἀμφοτέρας: θαλερὸν δέ οἱ ἔκπεσε δάκρυ.
ὡς δὲ πατήρ ὄν παῖδα φίλα φρονέων ἀγαπάζῃ (*Od.* 16, 14–17)

/.../ ille obvia brachia regi
Tendit, et amplexus caris cervicibus haeret,
Infigitque oculis, ambabus et oscula palmis,
Et capiti illacrimans /.../ (*Zamanja, Od.* 16, 17–20)

Zamanja kao i Homer naglašava veličinu Telemahovu, koju Eumej prepoznaje u svom mladom gospodararu, dapače on ga naziva kraljem (*regi*), kojemu pruža ruke (*obvia brachia tendit*). Iako se sam čin iskazivanja dobrodošlice ne razlikuje previše, Zamanjin Eumej ne ljubi Telemaha u glavu, nego samo u oči i dlanove (*infigitque oculis, ambabus et oscula palmis*). Uz to, on ga je

zagrlio (*amplexus*), objesivši se njemu oko vrata (*cervicibus haeret*), krenuo mu je plakati uz lice (*capiti illacrimans*).

Cijeli susret Telemaha i Eumeja odiše i velikim obostranim poštovanjem. Eumej mu upućuje riječi u kojima mu iskazuje zabrinutost. Izgrlivši ga i izljubivši, progovorio mu je krilate riječi (*ἔπεα πτερόεντα προσηύδα*), a riječi koje mu je progovorio nisu nipošto nedostojne, nego su to riječi koje bi i sam Odisej mogao uputiti svome sinu, nakon dvadeset godina izbivanja. Nazvao ga je milim svjetlom (*γλυκερὸν φάος*). Navodi mu strah koji ga je spopao zbog odlaska u Pil te je mislio da ga više neće vidjeti (*οὐ σ' ἔτ' ἐγὼ γε ὄψεσθαι ἐφάμην*):

καί ρ' ὀλοφυρόμενος ἔπεα πτερόεντα προσηύδα:
ἦλθες, Τηλέμαχε, γλυκερὸν φάος. οὐ σ' ἔτ' ἐγὼ γε
ὄψεσθαι ἐφάμην, ἐπεὶ ὄχρεο νηῖ Πύλονδε. (*Od.* 16, 22–24)

Venisti o tandem, lux cara! heu salvus ab urbe,
Quam timui, Pylia ne non dilecte redires. (*Zamanja, Od.* 16, 27–28)

Cijeli stih koji uvodi Eumeja u dijalog, naglašavajući pritom način na koji se obraća Telemahu, riječima koje su „krilate“, Zamanja u potpunosti izbacuje. Naime, upravo se taj izbačeni stih može uzeti kao predznak ljepote u kojem se vidi brižnost sluge prema mladom gospodaru, što i Zamanja potvrđuje daljnjim prijevodom, kada ga naziva dragim svjetlom (*lux cara*), te da se bojao (*timui*) da se neće vratiti (*ne redires*) čitav iz Pila (*salvus ab urbe Pylia*). Ujedno takva ljepota govora i krije u sebi nešto što se ne govori svakodnevno, nego pokazuje njegovanje međuljudskog odnosa s naglaskom na važnost koju onaj koji izgovara krilate riječi vidi u bližnjemu.

I u Telemahovom se odgovoru vidi poštivanje, gotovo ljubavi prema ocu, koju mu je Eumej uputio iskazanim riječima. Naime i sam ga naziva ocem (*ἄττα*), a Eumej je, kako Telemah kaže, razlog zbog kojega je došao (*σέθεν ἔνεκα ἰκάνω*). Naime, došao ga je vidjeti očima (*ὄφρα σέ ὀφθαλμοῖσιν ἴδω*) i saznati neke novosti od njega (*μῦθον ἀκούσω*), je li mu mati (*μήτηρ*) netko oženio (*ἔγημεν*):

ἔσσεται οὕτως, ἄττα: σέθεν δ' ἔνεκ' ἐνθάδ' ἰκάνω,
ὄφρα σέ τ' ὀφθαλμοῖσιν ἴδω καὶ μῦθον ἀκούσω,
ἢ μοι ἔτ' ἐν μεγάροις μήτηρ μένει, ἧέ τις ἦδη
ἀνδρῶν ἄλλος ἔγημεν /.../ (*Od.* 16, 31–34)

/.../ tibi redditus adsum

En, ait; has primum sedes te propter adivi

Praesentis cupiens jamdudum et cernere vultus,

Et voces audire tuas. penetralia servat

Carane jam genitrix longis exercita curis;

An taedas experta novas, aliumque sequuta

Nupta virum cessit /.../ (*Zamanja, Od.* 16, 34–40)

Kod Zamanje Telemah u svom odgovoru također kaže da je Eumeju došao (*tibi redditus adsum*), dapače, najprije je zbog njega (*te propter*) došao kući u želji, koja dugo traje (*jamdudum*), da mu vidi lice (*cupiens cernere vultus*) i da mu čuje glas (*voices audire tuas*). Osim samog pitanja je li mu majka još u dvorima ono što ga je najviše zanimalo jest, je li mu majka poslala za drugog muškarca (*aliumque sequuta nupta virum cessit*). Zamanja u Telemahovo pitanje uobličuje i svojevršno Telemahovo mišljenje, koje prikazuje što bi Telemah smatrao razlogom, ukoliko bi došlo do toga da mu je majka već poslala za drugoga. U tom pitanju, kada govori o njoj, naziva ju dragom roditeljicom (*cara genitrix*), koja je izmučena od dugih briga (*longis exercita curis*), a pita je li zbog toga doživjela i nove svadbene baklje (*an taedas experta novas*).

Nakon kratkog pozdravnog i emocijama prožetog razgovora, Telemah ulazi u kolibu. To je ujedno i trenutak u kojemu se Telemah, kao odrastao mladić, susreće s ocem. Odisej mu se, kao stranac, ukloni oslobodivši mu mjesto, na što ga Telemah prijateljski i ljubazno dočeka, naglasivši mu kako će u svome oboru naći i drugo sjedište (*Hom. Od.* 16, 41–45). Kad su se najeli, slijedi kratak uvodni razgovor kojim Eumej, na Telemahovo pitanje o strancu, kratko pripovijeda o njemu (*Hom. Od.* 16, 57–67). Potom Telemah pred ocem iznosi svoje probleme, svoju mladost i nezrelost, nemogućnost da se samostalno suprotstavi onima koji ga prvi uvrijede, a spominje i majku, kao onu koja se ne zna i ne može u mukama svojim odlučiti što će sa sobom (*Hom. Od.* 16, 71–77).

U svom prvom susretu sa sinom, otac gleda sina koji se muči, a uz to je svjestan kako mu još ne može pomoći. Ipak progovara, kao stranac, i to vrlo emotivno u želji da iole pokaže kako mu je stalo do poteškoća s kojima se susreću njegovi gostoprimeci. Nakon teških riječi, u kojima je Telemah objasnio svoje jade, Odisej mu se obraća s „dragane“ (ὦ φίλε) te kaže da mu se srce kida (μεν καταδάπτει ἦτορ) slušajući (ἀκούοντος) ono što su pripovijedali. Djelić tuge u njemu počiva vidjevši ožalošćenog sina, što su počinili prosci (μνηστῆρας) svojim načinom ponašanja:

‘ὦ φίλ’, ἐπεὶ θὴν μοι καὶ ἀμείψασθαι θέμις ἐστίν,
ἦ μάλα μεν καταδάπτει ἀκούοντος φίλον ἦτορ,
οἷά φατε μνηστῆρας ἀτάσθαλα μηχανάσθαι
ἐν μεγάροις, ἀέκητι σέθεν τοιούτου ἐόντος. (Od. 16, 91–94)

Fas mihi, fas, credo, jam pauca effarier, inquit.
Heu pereo, multoque angor praecordia luctu,
Talia dum pubi memoras impune procaci
Crimina te invito coram tantoque licere. (Zamanja, Od. 16, 100–103)

Zamanjin se Odisej ubacuje u razgovor, ne oslovljavajući ga s „dragane“, a pritom je njegovo obraćanje više koncentrirano na njega samoga, koji vjeruje (*credo*), kako bi i sam mogao nešto reći (*pauca efarier*). Slušajući Telemahove jade, propada (*pereo*), spopada ga tuga (*angor*), a sve to upravo zbog situacije u kući koju izazivaju nekažnjeni prosci zbog svoga zločina (*pubi impune procaci crimina*) i što to čine unatoč njegovoj prisutnosti koja im nije draga (*te invito coram*) i što si u tolikoj mjeri sav taj zločin dozvoljavaju (*tantoque licere*).

U nastavku razgovora Odisej je dobio informacije koje će mu poslužiti za daljnje djelovanje. Saznao je da je Telemah u dobrom odnosu s narodom, da ga nisu zamrzili i da ga ne vrijeđaju (Hom. Od. 16, 114–116). Nakon što je Telemah uputio riječi Odiseju o konačnom stanju u kući, obratio se i Eumeju, poslavši ga da javi Penelopi da je stigao, a potom da uputi Eurikleju, da javi i djedu Laertu o njegovom dolasku, koji je uz tugu za sinom Odisejem, još više patio za izbivanjem unuka Telemaha (Hom. Od. 16, 130–153). Trenutak Eumejevog odlaska iskoristila je Atena, koja ponovno ima upliv na razmotavanje klupka. Pojavila se u obliku žene, stala je pred vrata kolibe, a mogao ju je vidjeti samo Odisej. Namignuvši mu, shvatio je to kao

znak te je izašao pred nju (Hom. *Od.* 16, 154–165). Atena mu je došla navijestiti kako je vrijeme da se konačno objavi svome sinu. Dodirnula ga je zlatnom palicom, čime ga je fizički preobličila u onog starog Odiseja (Hom. *Od.* 16, 167–176). Ušavši u kolibu Telemah se prenerazio, govorio mu je kako je drukčiji no prije, čak ga je počeo nazivati bogom te je tražio smilovanje i nudio žrtvu (Hom. *Od.* 16, 178–185).

Nakon dvadeset godina lutanja, Odisej konačno stoji pred Telemahom, koji je zapanjen njegovim izgledom, te mu govori kako on nije tamo neki bog (*οὐ τίς τοι θεός εἰμι*), nego je on njegov otac (*ἀλλὰ πατήρ τεός εἰμι*). On je taj otac zbog kojega pateći trpi mnoge boli (*στεναχίζων πάσχεις ἄλγεα πολλά*). Rekavši riječi kojima se predstavio sinu, nije skrivao nježnost prema sinu, dapače, poljubio ga je (*υἷὸν κύσε*), a uz to mu je i suza kanula (*δάκρυον ἤκε*), koju je bez prekida zadržavao u sebi (*πάρως δ' ἔχε νολεμέες αἰεῖ*). Telemah, iznenađen i pomalo u šoku, jednostavno nije mogao ponjerovati (*οὐ πω ἐπέιθετο*) kako je čovjek pred njim, nakon svih godina čekanja, njegov otac (*ὄν πατέρ' εἶναι*):

‘οὐ τίς τοι θεός εἰμι: τί μ’ ἀθανάτοισιν εἴσκεις;
ἀλλὰ πατήρ τεός εἰμι, τοῦ εἵνεκα σὺ στεναχίζων
πάσχεις ἄλγεα πολλά, βίας ὑποδέγμενος ἀνδρῶν.
ὥς ἄρα φωνήσας υἷὸν κύσε, κὰδ δὲ παρειῶν
δάκρυον ἤκε χαμᾶζε: πάρως δ' ἔχε νολεμέες αἰεῖ.
Τηλέμαχος δ', οὐ γάρ πω ἐπέιθετο ὄν πατέρ' εἶναι,
ἐξαυτίς μιν ἔπεσιν ἀμειβόμενος προσέειπεν: (*Od.* 16, 187–193)

Non tibi numen ego, quid me caelestibus aequas?
Sum genitor quin ipse tuus, quem propter acerbo,
Nate, gemis luctu, vi dura oppressus et armis.
Sic dicens cupidus caro dedit oscula gnato,
Effuditque genis lacrimas, complexus et haesit
Nescius a dulci longum divellier ore.
Telemachus vero (nondum namque ille parentem
Cernere credebat) /.../ (Zamanja, *Od.* 16, 205–212)

Kod Zamanje Odisej naglašava kako on nije nikakvo božanstvo (*numen*) te ga pita zašto ga izjednačava s nebesnicima (*quid me caelestibus aequas*). On je njegov otac (*genitor*), onaj zbog kojega plače gorkim plačem (*acerbo gemis luctu*). Rekavši mu to, poljubi dragoga sina (*caro dedit oscula*), a niz obraze su mu se slijevale suze (*effuditque genis lacrimas*). Zamanja ne navodi Odisejevu dugogodišnju apstinenciju od suza, koju je prekinuo ovim emotivnim trenutkom kada se razotkrio sinu, nego prikazuje scenu u kojoj opisuje Odiseja kao nekoga tko je nesvjestan i u nemogućnosti (*nescius*) kako se odvojiti (*divellier*) od dragog lica (*a dulci ore*) svoga sina, kojega je zagrlio (*complexus*), dapače toliko ga je intenzivno zagrlio da se prilijepio uz njega (*haesit*). Zamanjin Telemah, slično kao i kod Homera, još nije mogao vjerovati kako je osoba koju vidi pred sobom upravo njegov otac (*nondum namque ille parentem cernere credebat*).

Osim što nije mogao vjerovati kako pred njim stoji njegov vlastiti otac, počeo je govoriti kako ga netko vara, zli duh. Na te riječi Odisej ga je upozorio da se ne čudi previše i naglasio kako drugog Odiseja više neće vidjeti, doli njega koji sada stoji pred njim. Vratio se u očinsku zemlju nakon dvadeset godina izbjivanja. Razlog njegove promjene izgleda, iz starca u čovjeka koji je izgledom nalik na božanstvo, Odisej naglašava u Ateni. Zaključuje kako je božanstvo to koje čovjeka može sad nagraditi, sad nagrditi (Hom. *Od.* 16, 194–218). Na te riječi i upućivanje na božanstvo, slijedi trenutak potpune supatnje oca i sina. Naime, nakon što je Odisej još jednom afirmirao svoj identitet i potkrijepio ga voljom Atene, koja je i Telemaha neprestano vodila, sjeo je (*ἔζετο*), a Telemah je zagrlio svog dobrog oca (*ἀμφιχυθείς πατέρ' ἐσθλὸν*), rasplače se (*ὀδύρετο*) i krene liti suze (*δάκρυα λείβων*), a potom ih obojicu snađe čežnja da zajednički pomiješaju plač (*ἴμερος ὄρτο γόοιο*). Jadikovali su (*κλαῖον*) nemilije nego lešinari ili krivonokti suproni (*φῆναι ἢ αἰγυπιοὶ γαμψώνυχες*), kojima su ptiće izvadili seljaci (*τέκνα ἀγρόται ἐξείλοντο*), tako su oni briznuli u plač (*δάκρυον εἶβον*). Dok su tako plakali i svjetlost je sunčana zašla (*ἔδυσ φάος ἡελίοιο*), sve dok se Telemah nije obratio ocu brzo (*προσεφώνεεν ὄν πατέρ' αἶψα*):

ὦς ἄρα φωνήσας κατ' ἄρ' ἔζετο, Τηλέμαχος δὲ
ἀμφιχυθείς πατέρ' ἐσθλὸν ὀδύρετο, δάκρυα λείβων,
ἀμοφτέροισι δὲ τοῖσιν ὑφ' ἴμερος ὄρτο γόοιο:
κλαῖον δὲ λιγέως, ἀδινώτερον ἢ τ' οἰωνοί,
φῆναι ἢ αἰγυπιοὶ γαμψώνυχες, οἷσί τε τέκνα

ἀγρόται ἐξείλοντο πάρος πετεηνὰ γενέσθαι:
ὡς ἄρα τοί γ' ἔλεεινὸν ὑπ' ὀφρύσι δάκρυον εἶβον.
καί νύ κ' ὄδυρομένοισιν ἔδου φάος ἠελίοιο,
εἰ μὴ Τηλέμαχος προσεφώνεεν ὄν πατέρ' αἴψα: (*Od.* 16, 213–221)

Haec fatus propior consedit. at ille parentis
Affixus solio lacrimas fundebat, et ambo
Alter in alterius defixi lumina vultu
Tristius heu flebant, quam curvis unguibus acres
Vulturii aut aquilae; fetus queis durus ab antro,
Aspiciens nido implumes, detraxit arator:
Pulsa sonant nemora alta et questu implentur acuto.
Haud aliter luctumque ipsi gemitusque ciebant:
Et fors occiduas Titan abiisset in undas
Flentibus, affatus tali ni voce parentem
Rupisset tandem sic longa silentia primus
Telemachus. /.../ (*Zamanja, Od.* 16, 232–243)

Iako ovaj trenutak pruža mogućnost odstupanja, pa ako se i odstupi od identičnog prikaza svakog djelića, i dalje se ne uskraćuje na emotivnoj slici. Tako je i Zamanja s pojedinim dijelovima odstupio od izvornika, a u određenim je trenucima nadodao. Odisej je sjeo bliže (*propior consedit*), a Telemah nije zagrlio svog dobrog oca, kao u izvorniku, nego se priljepio uz očevu stolicu (*affixus solio*) te je lio suze (*lacrimas fundebat*). Obojica su (*ambo*) upravili poglede jedan prema drugome (*defixi lumina*). Plakali su tužnije (*tristius flebant*) nego ogorčeni supovi (*acres vulturii*) zakrivljenih noktiju (*curvis unguibus*) ili orlovi (*aquilae*), kao da im je okrutni seljak izvadio (*durus detraxit arator*) mladunčad (*fetus*), gledajući ih još nerazvijene u gnijezdu (*aspiciens nido implumes*). U pitanju je alegorijski prikaz tuge i plakanja kojeg su otac i sin intenzivno proživljavali, zbog čega je u izvorniku i stavljena stilska figura koja se oslanja na prikaz intenzivne ptičje tuge, kako bi prisposobila ljudsku tugu. Zamanja doprinosi umjetničkom izričaju tužne scene, koja se oslanja na preslikavanje događaja u prirodi, time što ptičju tugu i žalost označava razlogom zbog kojega su visoki gajevi podraženi ječanjem (*pulsa sonant nemora*

alta) te se napunjaju oštrim krikovima (*questu implentur acuto*). Upravo su takvim plačem jaukali (*ciebant*). Čak bi i Hiperion (*Titan*) zašao u zapadne valove (*occiduas in undas abiisset*) za vrijeme njihovog plača, da nije Telemah prekinuo dugu šutnju (*rupisset longa silentia*) iz čega će se razviti konačan plan za rasplet epa.

ZAKLJUČAK

Zamanja je kao isusovački učenik, a kasnije i redovnik bio izložen utjecajima isusovačkog odgojno-obrazovnog sustava koji je odabirom prikladnih tekstova za učenike ostavljao popriličan utjecaj čime ga je dobrim dijelom usmjerio u njegovu literarnom djelovanju. Kroz odabrane tekstove u klasičnom obrazovanju ostavio je na Zamanju tragove humanističkog pristupa i promišljanja o znamenitim osobama klasičnog literarnog razdoblja i njihovim djelima. To je vidljivo na njegovom visokom klasičnom obrazovanju iz kojega je proizašao sam prijevod „Odiseje“, ali i utjecaji Vergilija koji je prepoznatljiv kao jedan od najutjecajnijih klasičnih epičara na Zamanju i Kunića i kao onaj kojega su smatrali paradigmom latinske epike. Osim njega utjecaj ostavlja i proučavanje Cicerona, kao najeminentnijeg klasičnog autora unutar isusovačkog obrazovnog sustava, i njegov doprinos klasičnoj epici, s naglaskom da je Zamanja njegove dijelove prijevoda „Odiseje“ odobrio i preuzeo. Uz njega je utjecajan Horacijev pogled, koji iako ne predstavlja značajnu komponentu isusovačkog odgojnog sustava *Ratio studiorum*, ipak za Zamanju postaje polazišna točka za obranu vlastitog prevodilačkog pristupa.

Na temelju probranih pedagoških fenomena koji su ponuđeni kroz jezične usporedbe i analize tekstova, vidljivo je da Zamanja odstupa od izvornika. Naime, kod njega je primjetno izbjegavanje prevođenja pojedinih dijelova teksta i riječi koji u izvorniku pridonose sadržaju i strukturi cijeloga djela. To je vidljivo na primjeru osobnih imena koja kod Homera najčešće u sebi sadrže određenu poruku, intrinzično upućujući na životni sadržaj jednoga lika. Nerijetko je poruka njihovog imena naznačena u samom tekstu, riječima koje se mogu prepoznati i u etimologiji njihovog imena, ali i u sinonimima kojima je izražena slična problematika, što je vidljivo na primjeru Telemaha i Penelope, što sam Zamanja također zanemaruje. Primjerice, iako postoji mogućnost da pridonese prijevodu ustaljenijim prijevodom priloga *τῆλε* (daleko) i sličnih izraza koji se jasno pokazuju svojstvenima samo Telemahu, kao patniku na daljinu, Zamanja to u potpunosti izostavlja. Osim što preuzima već postojeća imena, koja su naslijeđe klasičnog latinskog, koji je automatizmom kulturnih ispreplitanja poprimio transliterirane oblike imena, nemogućnost etimološkog prenošenja imena iz jednoga jezika u drugi ujedno predstavlja i traduktološki problem.

Osim na primjeru osobnih imena, znatno većoj razlici pridonosi izostavljanje epiteta koji za homersku epiku imaju veliki značaj. Kroz epitete, koji su dodijeljeni pojedinom liku, iskazuje

se djelić njihove stvarnosti, onoga što oni jesu i što su napravili, njihovo porijeklo i sudbina koja definira njihov trenutni položaj. Koliko sadržajno pridonose cijelome djelu, vidljivo je iz usporedbe epiteta koji su dodijeljeni Odiseju i Telemahu, to jest ocu i sinu. U njima je razvidno genetsko naslijeđe koje Telemah nosi sa sobom, primivši ga od svoga oca. Zamanja prevođenje epiteta gotovo u potpunosti izostavlja mijenjajući ih najčešće onim oblicima koji nisu povezani sa samim sadržajem izvornog epiteta, čime je zapravo zakinuo strukturalnu ljepotu koja je u djelu isprepletana kroz epitete. Međutim, iako ih u većini slučajeva izostavlja, u pojedinim se trenucima vidi da ne zazire od povremenog prevođenja semantički podudarnim riječima ili izrazima, što bitno ukazuje na njegovu slobodu od utjecaja kršćanskih teoloških promišljanja, koja bi najviše prigovora mogla pronaći u prikazivanjima ljudi božanskima. Da se ne usteže od prevođenja dvojbenih trenutaka, bilo onih koji se kose s kršćanskim pogledom na pogansku literaturu ili onih koji zorno prikazuju lascivnije trenutke, suprotno Kuniću, Zamanja je već pokazao u svojim prijevodima Teokritovih „Idila“. Razlog zašto je došlo do zapostavljanja epiteta i izbacivanja punine njihove uloge, vidljiv je prvenstveno u metričkim datostima zbog kojih je i došlo do proširenja cjelokupnog epa, čemu zahvalnost ima i sam rječiti predgovor *Ratio operis*. Naime, prema predlošku najučestalijih termina koje Zamanja koristi za nadomještanje epiteta, primjerice uz Odiseja, vidljiva je njihova razlika u broju slogova pojedinih riječi ili izraza. Tako je primjerice u nedostatku slogova, a prema potrebama stiha, iskoristio mogućnost upotrebe dužih ili kraćih riječi ili izraza, a katkada ih je i izostavljao. U prilog zanimljivosti izostavljanja epiteta koji pridonose proučavanju pedagoških momenata u strukturi „Odiseje“ te igraju određenu ulogu, prvenstveno zbog svoje učestalosti i raspoređenosti već prema pripadnosti pojedinom liku, ide i dio iz predgovora *Ratio operis*, u kojem se usredotočio na uspoređivanje svoga, Horacijevog, ali i Lemmovog prijevoda u kojima je slavodobitnički prepoznao izostavljanje upravo jednog od Odisejevih epiteta (*πολύτροπος*), koji ukazuje na njegovu sudbinu. U navedenom je epitetu i sam vidio značaj okarakteriziravši mu važnost: „*Est enim ea vox tamquam character quidam aut nota, quae illius viri, cujus poëta res gestas narrandas pollicetur, naturam atque ingenium designat.*“ (Zamanja, *Ratio operis*)

Svojim je djelom i radom ipak bio iznimno cijenjen, pa ga se smatralo jednim od važnijih likova dubrovačke prošlosti. U prilog tome ide i znamenita pjesma Marka Faustina Galjufa koji ga je uvrstio u *Navis Ragusina*, prikazavši ga kao vrsnog poznavatelja Homera, dapače gotovo

jednakoga Homeru svojom interpretacijom, ali i kao onoga koji je svojom latinštinom dostojan Vergilija:

In mediis agnosce senem, qui digna Marone

Verba sonans Ithaci cecinit discrimina Ulyxei

Vixque minor visus summo est interpres Homero. (Galjuf, *Navis Ragusina*, 40–42)

Međutim, unatoč laudama suvremenika i zemljaka, dio u kojem Zamanja najviše zakida izvornik i zbog čega njegov prijevod ipak ne odiše jednakim žarom kojim je pisao Homer, vidljiv je kroz nemali broj nepotpunih ili pogrešno shvaćenih kako pedagoških tako i svih drugih trenutaka. Iako se katkada vidi povremeno proširivanje određenih događaja, prirodnih pojava, prikazavši ih kao pravi „Arkađanin“ idiličnije nego sam Homer, ipak svojim izostavljanjem određenih riječi, dijelova i stihova, izazvao je svojevrsnu pedagošku nepotpunost, što je, primjerice, vidljivo u Telemahovom susretu s Atenom pri čemu je uočljiv i njezin metodički pristup u kojemu pokušava Telemaha probuditi iz odgojnog drijemeža i potaknuti ga da ne gubi nadu i da se ne djetinji, kad mu to već, s obzirom na dob, ne priliči. Do toga najvjerojatnije dolazi i zbog samog razumijevanja Homerove epike koje je proizašlo ili iz obrazovnog naslijeđa ili pak iz vlastitih promišljanja. Konačni produkt njegovog promišljanja koji se odrazio i na pristup prijevodu i razmišljanju o homerskoj epici, vidi se i u njegovom poimanju „Odiseje“ u kojoj ističe, za razliku od „Ilijade“, njezin karakter, smirujući i umjeren (*aequabile ac temperatum*), a ono što ju posebno krasi jest njezina mirnoća (*Odysea pacatior*). Osim što nema međusobnih ljudskih bitki, kao u „Ilijadi“, gledajući i s religijske strane vidi se mirnoća i zajedništvo božanstva, objedinjeno početnim konsenzusom u prvoj knjizi po kojem Atena u ruke preuzima slučaj Odiseja i njegovog sina Telemaha. Međutim, naglasak na ovakvoj karakterizaciji, koju Zamanja vidi u već spomenutoj mirnoći epa, nikako ne ide u prilog pedagoški zamršenoj slici koja osim kroz epiku, koja nudi primjerenost ponašanja u slici junačkih likova, nudi i mogućnost promatranja kompleksnog odgojnog puta Telemaha kao odgajanika, koje je u konačnici vrlo blisko pedagoškom relativizmu.

Kroz pedagošku fenomenologiju, koja je bazirana na odabranim trenucima, sigurno se može reći da Zamanjin ep nije u potpunosti blizak izvorniku. Upravo se kroz pedagoški pristup otvara širok spektar promatranja koji nije tek puka tlapnja, nego ima jasnu crtu po kojoj se i zašto

se određene stvari odvijaju u određenom trenutku. Zbog toga se toliko željeni pojmovi *fides* i *venustas*, koje Zamanja pojašnjava u predgovoru i kojima želi stremiti, ne mogu u potpunosti pridjenuti njegovom pedagoški krnjem prijevodu. Štoviše, trenuci koji su odabrani u ovome radu i u kojima se zrcali pedagoška problematika, tek su djelić onoga što oba Homerova epa sadrže u sebi. Iako je *Ratio studiorum* utjecao na stvaranje humanističkih vrijednosti kod jednog intelektualca, kao što je Zamanja, te mu je svojim sustavom omogućio vrhunsku klasičnu izobrazbu i priskrbio zavidno znanje latinskog i grčkog jezika, nije pružao šire kompetencije za razmatranje pedagoške problematike. Naravno da je Zamanja i svatko kome je sadržaj epa u njegovo vrijeme bio poznat, mogao spoznati da je u pitanju problematika nedostatka oca, koja je jasna kao dan i koja ujedno zakuhava i raspliće radnju. Ono što je jednom intelektualcu 18. stoljeća teško moglo biti poznato jest pristup koji se kroz suvremenija pedagoška razmatranja bazira prvenstveno na hermeneutici široke homerske problematike, koji kroz detalje, unatoč vremenskoj udaljenosti Homerovih epova, ukazuje na veliku blizinu kroz pitanje civilizacijskog značenja – odgoja.

LITERATURA

BEEKES, Robert, *Etymological Dictionary of Greek* (sv. 1–2), Brill, Leiden, Boston 2010.

BRATIČEVIĆ, Irena, „Novi prilozi za životopis Rajmunda Kunića“, *Povijesni prilozi*, 43 (2012), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 193–215.

CAR MATUTINOVIĆ, Ljerka, *Ususret renesansi: zlatni trolist: Dante, Petrarca, Boccaccio*, Kašmir promet, Zagreb, 2003.

ČALE, Frano, *Petrarca i petrarkizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.

ĆOSIĆ, Dajana; MRGAN, Matea; ŠOŠTARIĆ, Petra, „Antički uzori u Džamanjićevu latinskom prijevodu Odiseje“, *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu*, 7 (2016), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 31–44.

GALJUF, M. Faustinus, *Navis Ragusina*,

(<https://books.google.hr/books?id=aS0lygAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>, zadnji pristup: 16. lipnja 2019)

GORTAN, Veljko i VRATOVIĆ, Vladimir (ur.) *Hrvatski latinisti = Croatici auctores qui latine scripserunt. Sv. 2, Pesci 17-19. stoljeća = Auctores saec. XVII-XIX.*, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1970.

HOMER, *Ilijada*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2003.

HOMER, *Odiseja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2003.

HOMER, *Odyssey*, „Perseus Digital Library“

(<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0135>>, zadnji pristup: 16. lipnja 2019)

HOMER, *Odyssey*, „Perseus Project Texts Loaded under PhiloLogic“
(<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/perseus/citequery3.pl?query=Hom.+Od.+1.&dbname=GreekApr19>), zadnji pristup: 16. lipnja 2019)

HORATIUS FLACCUS, Quintus, *Opera omnia* (sv. 3), In usum Delphini, London, 1825.

JAEGER, Werner, *Paideia: the Ideals of Greek Culture* (sv. 1), Basil Blackwell, Oxford, 1946.

JAEGER, Werner, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Clarendon Press, Oxford, 1946.

JURIC, Ante, *Pojmovnik grčke antike*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014.

KUNIĆ, Rajmund, *Operis ratio*, „CroALa“
(<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.375:1.croala>), zadnji pristup: 14. lipnja 2019)

LIOVIĆ, Zvonko, *Homerova interpretacija osobnih imena*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013.

LOJOLSKI, sv. Ignacije, *Načela duhovnosti – autobiografija; duhovne vježbe; duhovni dnevnik; konstitucije; pisma; misli; Ratio studiorum*, (prir. Vladimir Horvat DI), Verbum, Split, 2008.

LOJOLSKI, Ignacije, *Autobiografija Ignacija Lojolskog, Hodočasnikova ispovijest*, (ur. Josip Rožmarić DI) Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2009.

LOJOLSKI, sv. Ignacije, *Duhovne vježbe*, Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2015.

OTTO, Walter Friedrich, *Bogovi Grčke: slika božanskog u zrcalu grčkog duha*, AGM, Zagreb, 2004.

PATAFTA, fra Daniel, „Obrazovanje u Hrvatskoj u vrijeme katoličke obnove“, *Spectrum: ogledi i prinosi studenata teologije*, Broj 1-4 (2009), Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 37–45.

PELIKAN, Jaroslav, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, London: Yale University Press, New Haven, 1993.

PETRARCA, Francesco, *Rerum memorandarum libri, II.*,
(http://www.mlat.uzh.ch/MLS/xanfang.php?tabelle=Francesco_Petrarca_cps6&corpus=6&allow_download=0&lang=0), zadnji pristup 5. svibnja 2019)

PLATON, *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2004.

PRANJIĆ, Marko, *Pedagogija: Suvremena stremljenja, naglasci, ostvarenja*, Hrvatski studiji – Studia Croatica, Zagreb, 2001.

PRANJIĆ, Marko, „Odgojno-teorijska dvojba ranoga kršćanstva“, *Crkva u svijetu: CUS*, 48 (2012), 3, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 322–347.

PRANJIĆ, Marko, *Na iskonima europskoga odgoja: Telemah kao odgajanik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

PRANJIĆ, Marko, „Sustav odgoja i obrazovanja u Ateni“, *Anali za povijest odgoja*, 14(38), (2015), Hrvatski školski muzej, Zagreb, 7–33.

RUSK, Robert R. i SCOTLAND, James, *Doctrines of the Great Educators*, St. Martin's Press, New York, 1979.

SPRINGHETTI, Aemilius, SI, *Litterae Latinae Humanisticae*, Libreria Editrice Vaticana, Vatican, 2007.

ŠOŠTARIĆ, Petra, „Ulisse, condottiero di uomini: innovazione nella traduzione di Zamagna delle formule omeriche“, *Ulisse per sempre : Miturgie omeriche e cultura mediterranea : rendiconti*, Editreg Trieste, Trst, 2013, 83–93

ŠOŠTARIĆ Petra, Tipovi homerskih formula u Kunićevu latinskom prijevodu, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2015.

The Jesuit Ratio studiorum of 1599. (prev. Allan Farrell P., S.I.), Conference of Major Superiors of Jesuits, Washington D. C., 1970.

VRATOVIĆ, Vladimir (ur.) *Povijest svjetske književnosti 2*, Mladost, Zagreb, 1977.

WORCESTER, Thomas, (ur.) *The Cambridge Companion to the Jesuits*. New York: Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2008.

ZAMANJA, Bernard, *Homeri Odyssea Latinis versibus expressa, versio electronica*, „CroALa“ (< <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/navigate.pl?croala.376>>, zadnji pristup: 16. lipnja 2019)

ZAHVALE

Prvenstveno se zahvaljujem mentorici prof. Tamari Tvrtković na prihvaćanju teme i na sugestijama koje su doprinijele jasnoći i kvaliteti rada, ali i na brzini ispravaka koji su omogućili obranu rada u željenom roku. Također se zahvaljujem i prof. Marku Pranjiću čije je osobno istraživanje Homera otvorilo ideju jezičnih usporedbi izvornika i prijevoda te koji je sumentorstvom odlučio podržati i pridonijeti interdisciplinarnosti rada. Osim toga cjelokupna zahvala ide i svim profesorima Odsjeka za hrvatski latinitet Hrvatskih studija, iz čijih se predavanja o različitim područjima razvila tema koja djelomičnu zahvalnost duguje svakom od njih.

Posebne zahvale idu obitelji koji su svojom podrškom omogućili moje bezbrižno obrazovanje, ali i prijateljima, pri čemu s posebnim naglaskom izdvajam prijatelje i učestale sugovornike, Stjepana Štivića i prof. Ivana Bekavca Basića, koji su strpljivim slušanjem i savjetima pridonijeli razmatranju dubine znanstvene misli.